

CİLT 5-SAYI 9-HAZİRAN 2015
VOLUME 5-NUMBER 9-JUNE 2015

ISSN 2146-4561

T.C.
KILIS 7 ARALIK ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER **DERGİSİ**

Türk Dili ve Edebiyatı
Sayısı

www.sbe.kilis.edu.tr

T.C.
KİLİS 7 ARALIK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Cilt 5 • Sayı 9 • Haziran 2015
Volume 5 • Issue 9 • June 2015

ISSN 2146-4561

Baskı: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Matbaası - 79100 Kilis
Kapak Tasarımı: Mustafa ÖZYAĞLI

Bu dergi
Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
tarafından yayınlanmaktadır

www.sbe@kilis.edu.tr
www.sbedergi.kilis.edu.tr

T.C.
KİLİS 7 ARALIK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Sahibi (Publisher)

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü Adına
Doç. Dr. Halil ALDEMİR

Editör (Editor)

Yrd. Doç. Dr. Mehmet Ali YILDIRIM

Bölüm Editörü

Doç. Dr.. Hülya ARSLAN EROL

Editör Yardımcısı (Assistant Editor)

Arş. Gör. İlker Ozan YILDIRIM

Arş. Gör. Metin GÜVEN

Arş. Gör. Ahmet Cihan BULUNDU

Arş. Gör. Abdullah ALTUNCU

Türkçe Dil Editörü

(Turkish Language Editor)

Öğr. Gör. Muhammet HÜKÜM

Yayın Kurulu (Editorial Board)

Prof. Dr. Osman TÜNER (Başkan)

Prof. Dr. H. Mustafa PAKSOY

Doç. Dr. Mehmet EROL

Doç. Dr. Metin AKİS

Doç. Dr. Taner AKÇACI

Doç. Dr. M. Ruhat YAŞAR

Yrd. Doç. Dr. Hüseyin BAYSA

Yrd. Doç. Dr. Hasan ŞENER

Yrd. Doç. Dr. Mustafa CİNOĞLU

Yrd. Doç. Dr. Erdinç GÜLCÜ

İngilizce Dil Editörü

(English Language Editor)

Okt. Emrah PEKSOY

Danışma Kurulu (Advisory Board)

Prof. Dr. Sedat AVCI

Prof. Dr. Ahmet BURAN

Prof. Dr. Musa ÇADIRCI

Prof. Dr. Salih ÇEÇEN

Prof. Dr. Adnan ÇELİK

Prof. Dr. Cihat GÖKTEPE

Prof. Dr. Cahit KAVCAR

Prof. Dr. Ramazan KORKMAZ

Prof. Dr. Muhsin MACİT

Prof. Dr. Hüseyin ÖZGEN

Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN

Prof. Dr. Tacettin UZUN

Prof. Dr. Nesimi YAZICI

Adres (Address)

Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü
79100 Kilis / TÜRKİYE

Tel: +90 (348) 813 93 45, Fax: +90 (348) 813 93 50

E-mail: sbedergi@kilis.edu.tr / sbedergikilis@hotmail.com

web: www.kilis.edu.tr

Dergimiz EBSCO, AKADEMİK DİZİN, ARAŞTIRMAX ve ASOS
İNDEKS, tarafından indekslenmektedir.
Indexed by EBSCO, AKADEMİK DİZİN, ARAŞTIRMAX and ASOS
İNDEKS.

BU SAYININ HAKEMLERİ

Prof. Dr. Ayşehan Deniz ABİK
Çukurova Üniversitesi

Doç. Dr. Murat CERİTOĞLU
Ankara Üniversitesi

Doç. Dr. Hülya ARSLAN EROL
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Doç. Dr. Mehmet EROL
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Doç. Dr. Ozan YILMAZ
Sakarya Üniversitesi

Doç. Dr. Ali Cin
Akdeniz Üniversitesi

Doç. Dr. Ahmet Demirtaş
Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Hasan ŞENER
Fırat Üniversitesi

Yrd. Doç Dr. Mustafa GÜLTEKİN
Gaziantep Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Sinan GÜZEL
İzmir Katip Çelebi Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Mehmet Yasin KAYA
Ege Üniversitesi

Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi yılda iki kez (Haziran-Aralık) yayınlanan hakemli bir dergidir. Bu dergide yayınlanan çalışmaların bilim ve dil sorumluluğu yazarlarına aittir. Dergimize gönderilen çalışmalar, alanında uzman üç ayrı hakem tarafından incelendikten sonra uygun görülenler yayınlanmaktadır. Yazım kurallarına ilişkin bilgilere dergimizin son kısmında yer verilmiştir.

Bu derginin tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin almaksızın hiçbir iletişim ve kopyalama sistemi kullanılarak yeniden kopyalanamaz, çoğaltılamaz ve satılamaz.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored or introduced into a retrieval system without prior written permission.

EDİTÖRDEN

Değerli okuyucular,

Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün yayını olan Sosyal Bilimler Dergisi'nin, Haziran 2015 tarihli 9. Sayısı ile karşınızdayız. Önceden de duyurulduğu üzere derginin bu sayısı **Türk Dili ve Edebiyatı alanında kaleme alınmış çalışmalara ayrılmıştır.**

Derginin bu sayısında yer alan yazarları kutlar, bilimsel danışmanlık yapan değerli hakemlerimize teşekkür ederim.

Dergimizin 2015 yılı Aralık ayında yayınlaması planlanan 10. Sayısı **İlahiyat** alanında olacaktır. Bu alanda çalışması bulunan değerli akademisyenlerimizin katkılarını bekliyoruz. Sosyal Bilimler Dergisi ailesi adına dergimize destek olan tüm bilim insanlarına saygılar sunarım.

Doç. Dr. Hülya ARSLAN EROL

Bölüm Editörü

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

KİLİS İLİ AĞIZLARI ŞEKİL BİLGİSİ (İSİM VE FİİL ÇEKİMİ) ÖZELLİKLERİ VE AĞIZ BÖLGELERİ ÜZERİNE Morphology of Kilis Dialects (Features of Verb Conjugation and Noun Conjugation)and Dialect Regions Hülya ARSLAN EROL	1-30
AZERBAYCAN KLASİK ŞAİR VE DÜŞÜNÜRLERİNİN ESERLERİNDE EKOLOJİ FİKİRLERİN GELİŞİMİ(XI-XIX. YÜZYIL ARASI) Development of Ecology Ideas in Works of The Classical Poets and Thinkers of Azerbaijan (Between XI-XXIX Centuries) Mahmudov Yusif MEHEMMEDOĞLU	31-56
TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE YARDIMCI SÖZLER HAKKINDA YAYIMLANMIŞ MAKALELER: BİR BİBLİYOGRAFYA DENEMESİ Articles About Auxiliariesin Turkey Turkish: A Bibliography Trial İclal ŞEKER	57-65
MUHİBBÎ DÎVÂNÎ'NDA DİNÎ TERİM VE KAVRAMLAR Religious Terms and Concepts in Muhibbi's Divan Armağan ZÖHRE	66-100
"GAZİANTEP" ADI ÜZERİNE About The Name "Gaziantep" Gülşah PARLAK KALKAN	101-107
ŞAİR YOLU Way of the Poet Ülkü POLAT	108-113
BABÜRNÂMEDEKİ BAZIKELİMELERİN TARİHİ VE ETİMOLOJİK TAHLİLİ Historical and Etimological Analysis of Some of The Words in Baburnama Tuğba BİLVEREN	114-118
HALEP TÜRKMENLERİ (Halk Kültürü Çalışması) ADLI ESER ÜZERİNE AYRINTILI BİR İNCELEME İrfan KURUCU	119-121

KILIS İLİ AĞIZLARI ŞEKİL BİLGİSİ (İSİM VE FİİL ÇEKİMİ) ÖZELLİKLERİ VE AĞIZ BÖLGELERİ ÜZERİNE

Hülya ARSLAN EROL*

Özet

Kilis ili, ağız özellikleri bakımından üzerinde en az çalışılmış illerdendir. Bu çalışmada Kilis ili ve ilçelerinde konuşulan ağızlar, yapılan derlemelerden hareketle değerlendirmeye alınmış, merkez ve ilçeler arasındaki şekil farklılıkları ortaya konmuştur. Bu derlemeler sonucunda ortaya çıkan şekil bilgisi özellikleri incelenmiş, bunlardan hareketle yöredeki farklı ağızlar tespit edilerek ağız bölgeleri belirlenmiştir. Yazının sonuna örnek metinler konmuş, yazının içeriği bu örnek metinlerden hareketle oluşturulmuş, örnekler bu metinlerden seçilmiştir. Kilis ağızı, bugüne kadar genellikle Gaziantep ağzının bir parçası olarak değerlendirilmiş, Gaziantep ağızı içinde ele alınmıştır. Ancak Ahmet Caferoğlu, Kilis ağzının Gaziantep ağızı içinde ayrı bir ağız oluşturduğunu belirtmektedir. Bizim de yaptığımız derleme ve inceleme çalışmalarında bu durum ortaya çıkmış, en belirgin farklılık ise şekil bilgisinde kendisini göstermiştir. Özellikle şimdiki zaman ekinin kullanımı bakımından iki ağız arasında, hatta Kilis ilinin içinde farklılıklar bulunmaktadır. Yörenin ses ve şekil bilgisi özellikleri dikkate alındığında Kilis ili içinde üç ayrı ağız bölgesi tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ağız, Türkiye Türkçesi Ağızları, Kilis, Şekil Bilgisi.

Morphology Of Kilis Dialects (Features of Verb Conjugation And Noun Conjugation) and Dialect Regions

Abstract

Kilis is one of the city in which dialect is the least studied. In this study the dialects spoken in Kilis and its counties are already assessed from the viewpoint of compilations and morphological differences between the city center and the counties are revealed. Morphological features suggested as a result of these compilations were analyzed, as a result of this, dialect regions were determined by defining different dialects. At the end of the article, some sample texts are added, the content of this text is composed of these sample texts and the samples are selected from these texts. Kilis dialect has been considered as a part of Gaziantep dialect so far, it has been considered to be the same category of Gaziantep dialect. However, Ahmet Caferoğlu suggests that Kilis dialect is different sub category of Gaziantep dialect. Our analysis and compilation studies confirm Caferoğlu's viewpoint, and the most distinctive difference is the morphological difference. There are differences especially between Kilis dialects in terms of continuous tense suffix. When phonetics and morphological features

* Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, herol@kilis.edu.tr

are taken into consideration, three different dialect regions were determined in Kilis city center.

Keywords: *Dialect, the dialects of Anatolia, Kilis, Morphology.*

1. GİRİŞ

Kilis ili, ağız özellikleri bakımından üzerinde en az çalışılmış illerdendir(Güler 2012: 1840-1845, Bulut 2013: 1134). Bu çalışmada Kilis ili ve ilçelerinde konuşulan ağızlar, yapılan derlemelerden hareketle değerlendirmeye alınmış, merkez ve ilçeler arasındaki şekil farklılıkları ortaya konmuştur. Derlemeler sonucunda ortaya çıkan şekil bilgisi özellikleri incelenmiş, bunlardan hareketle yöredeki farklı ağızlar tespit edilerek ağız bölgeleri belirlenmiştir. Yazının sonuna örnek metinler konmuş, yazının içeriği bu örnek metinlerden hareketle oluşturulmuş, örnekler bu metinlerden seçilmiştir¹.

VIII.yy.dan itibaren Türk boylarının gelip yerleşmeye başladığı kaynaklarda kayıtlı olan Kilis'te, uzun yıllar Suriye Selçukluları adı verilen devletçiklerin hakimiyeti söz konusu olup 1250'den sonra Mısır-Türk Kölemen Devleti'nin egemenliği başlamıştır. 1250-1516 yılları arasında 266 yıl Mısır-Türk Kölemen Devleti'nin egemenliğinde kalan Kilis, bu tarihten sonra Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altında bulunmuştur. 1516 yılında Mercidabık savaşıyla Kilis yanında Azez ve Halep de Osmanlı topraklarına katılmış; Suriye, Filistin, Mısır topraklarında dört yüz yıl sürecek Osmanlı egemenliği kurulmuştur (Kadri (Timurtaş) 1932: 18-28, Konyalı 1968: 48-53, 124-131, Kilis Valiliği 1998: 29-41, Tuncel 2002: 6). Kilis ve çevresinde etkili olan Türkmen boyları arasında Beydililer, Bayatlılar, Beylülkü, Harbendelü, İnallı, Gündüzlü Avşar, Köpekli Avşarı ve Peçenekler bulunmaktadır (Çolakoğlu 1995: 20). Anadolu Selçukluları zamanında göçebe halinde dolaşan bu boylar, Osmanlı döneminde özellikle Güneydoğu Anadolu'da Arap ve Kürtlere karşı sonradan birer güvenlik unsuru olmak üzere de yerleştirilmişlerdir. Osmanlı Devletinin başlıca politikası, sık sık isyana kalkışan Araplar ile asayiş ve güvenliği bozan Kürtlere karşı Güney Anadolu'da dolaşan Türkmenleri Halep ve çevresinde yerleştirip tutmak olmuştur.Osmanlının iktisadi hayatında ve bölge güvenliğinde önemli bir

¹ Bu yazı üniversitemizin desteğiyle hazırladığımız *Kilis İli Ağızları* adlı projemizden çıkan sonuçlardan hareketle hazırlanmış olup proje sonuçları ayrıca kitap olarak da bastırılacaktır. Yazıda verilen örneklerin alındığı metin derlemeleri "Kilis İli Ağızları Ses Bilgisi Özellikleri Üzerine" (International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 10/8 Spring 2015) adlı yazımızda bulunmaktadır. Bu sebeple burada tekrar verilmemiştir.

yere sahip olan Halep, 16.yy.da Kanuni Sultan Süleyman'ın emriyle bir eyalet olarak teşkilatlandırılmıştır. Buranın ilk sancak defterinde Halep'e bağlı 9 sancak içinde Kilis de sayılmıştır. Halep'in hemen kuzeyinde yer alan ve sancaklarından biri olan Kilis, Ekrâd ve Türkmen taifelerinin yaşadığı bir bölgedir ve Türkmenlerin yerleşik hayata geçiş sürecinde burayı yurt edinmeleri sebebiyle 17.yy.da burası *Kilis Oturağı* olarak da adlandırılmıştır (Çakar 2006: 40, 55-56).

Birinci Dünya Savaşından önce Kilis'in kaza olmaktan çıkarılıp mutasarrıflık olması çalışmaları başlamış, 1914'te Antep'ten ayrılarak Halep'e bağlı mutasarrıflık olması işlemi tamamlanmıştır. Ancak Birinci Dünya Savaşının patlamasından dolayı herhangi bir işlem yapılamamıştır (Çolakoğlu 1995: 108). 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalanmasına rağmen İngilizler Mondros Ateşkes antlaşmasına aykırı olarak 9 Kasım 1918'de İskenderun'u, 6 Aralık'ta da Kilis'i işgal etmişlerdir (Tuncel 2002: 7, Umar 2003: 209). Kilis bir yıl İngiliz işgali altında kalmıştır. İşgalden sonra kazanın sınırları oldukça daralmış, kazanın en zengin ve verimli arazileri Kilis'ten ayrılmış, Kilis'in hemen güneyinde bulunan Azaz kasabası Suriye'ye bırakılırken, Azez'in bir saat kadar kuzeyinde bulunan köyler Kilis kazasına dahil edilerek bir sınır hattı çizilmiştir. Bu durum 20 Ekim 1921'de imzalanan Ankara Antlaşmasına kadar devam etmiştir. İngilizler 1919'da burayı Fransız kuvvetlerine terk etmişlerdir. 1926'da da Fransızlarla yapılan ikinci bir anlaşma ile bağ ve zeytinliklerin bir kısmı ile birkaç Türk köyü Kilis'e dahil edilmiş, ancak bunlar da iktisadi açıdan şehri yaşatabilecek mahiyette olmamıştır (Kadri (Timurtaş) 1932: 28-50).

Cumhuriyet'in başlarından 1995 yılına kadar Kilis, Gaziantep iline bağlı bir kaza merkezidir. 1995'te kanun hükmünde kararname ile aynı adla il olmuştur. Bugün güneyden Suriye ile diğer yönlerden ise Gaziantep ili ile çevrilidir. Merkez ilçeden başka Musabeyli, Polateli ve Elbeyli ilçeleri bulunmaktadır (Tuncel 2002: 7-8).

Kilis ağzı, bugüne kadar genellikle Gaziantep ağzının bir parçası olarak değerlendirilmiş, Gaziantep ağzı içinde ele alınmıştır. Ancak Ahmet Caferoğlu (1946: 565) "Anadolu Dialektolojisine Dair Bir Deneme" adlı çalışmasında Gaziantep ağzının "merkez, Kilis ve yöresi, Türkmen uruğu ağzı" şeklinde üç alt grubu bulunduğunu söyleyerek Kilis ağzını ayırmıştır. Leyla Karahan'ın (1996) *Anadolu Ağzlarının Sınıflandırılması* adlı eserinde ise Kilis ağzı, Gaziantep ağzının bir parçası olarak düşünüldüğü için ayrı olarak ele alınmamıştır. L. Karahan (1996: 117) ağız tasnifinde Kilis'e ayrıca yer vermemiş, ancak Gaziantep ağzını Batı grubu ağızlarının VII. alt grubunda göstermiştir. 1995 yılına

kadar Gaziantep'in bir ilçesi durumunda bulunan Kilis, bazı ağız özellikleri bakımından, A. Caferoğlu'nun da belirttiği üzere, Gaziantep ağzından ayrılmaktadır. En belirgin farklılık, şimdiki zaman ekinin kullanımındadır. Batı Grubu ağızları içinde yer alan Gaziantep'te şimdiki zaman eki *-i / -iy, -yı / yi / -yu / -yü, -yer / -yér / -yir / -yr, -yo / -yō / -yö* şekillerinde kullanılırken (Karahan 1996: 142, 144-145), Kilis ağzında *-or* şekli merkez ağızı oluşturmakta, bunun yanında özellikle Polateli ve Musabeyli ilçelerinde ise *-yo / -yu / -yō / -yor / -yör* şekli karşımıza çıkmaktadır. Gaziantep ağzıyla ortaklaşan *-y / -ıy / -iy / -yi* şekli ise yaygın olarak Elbeyli ağzında görülür. Buna göre şimdiki zaman ekindeki ses değişimleri dikkate alındığında Kilis ili ağız bölgeleri şöyle belirlenebilir:

I. Tip Merkez -or Ağızı

Kilis ili merkez ağızdır ve Kilis ilinin gerçek ağızdır. İçinde bulunduğu batı grubu ağızlarından bu ağızı ayıran en önemli özellik budur. Bu özellik bakımından ilin ağızı, çoğu zaman birlikte değerlendirildiği Gaziantep ağzından da ayrılmaktadır. Bu merkez ağzında şimdiki zaman ekinin başındaki /y/ ünsüzü düşmüş, II. Tip'ten farklı olarak /r/ ünsüzü korunmuştur (*bilorum*).

1. Teklik	-orum	1. Çokluk	-oruq
2. Teklik	-orsun	2. Çokluk	-orsuñuz
3. Teklik	-or	3. Çokluk	-orlar/ -ollar

II. Tip Musabeyli, Polateli -o/ -yo Ağızı

Ek başındaki /y/ sesi korunmuş, ekin sonundaki /r/ ünsüzü ise zaman zaman düşürülmüştür (*öliyo, ğalıyo*). Bazı örneklerde ek ünlüsünün daraldığı tespit edilmiştir (*boğuluyō*).

Başındaki y ünsüzü I. Tip ağız bölgesinde her zaman düşürülürken II. Tip ağız bölgesinde birinci teklik ve ikinci teklik şahıslarda düşürülmekte (*içom, gezoñ*), diğer şahıslarda ise korunmaktadır (*benziyo, añlaşıyollar, diyoñuz*).

1. Teklik	-om/ -yom	1. Çokluk	-yoq/ -yox/ -yuruq
2. Teklik	-oñ/ -on/ -yon/ -yun/ -yōn/ -yosuñ	2. Çokluk	-yonuz/ -yunuz -yoñuz

3. Teklik	-yo / -yu/ - yö/ -yor/ -yör	3. Çokluk	-yollar/ - yölar/ -yörlar
------------------	--------------------------------	------------------	------------------------------

III. Tip Elbeyli -y/ -yı Ağzı

Ekin başındaki /y/ ünsüzü korunurken ünlüsü dar-düz ünlü hâline gelmekte ve sonundaki /r/ ünsüzü düşürülmektedir (*biliym, biliyn mi, maraq ediy, baxıy, diyeler*). III. Tip ağız bölgesi Gaziantep ağızıyla benzeşmektedir (Aksoy 1945: 156, Karahan 1996: 144-145).

1. Teklik	-ym/ -iym	1. Çokluk	-yik/ -yk
2. Teklik	-ysin/ -yn	2. Çokluk	...(metinlerde rastlanmadı)
3. Teklik	-y /-ıy / - iy / -yi	3. Çokluk	-yler

2. ŞEKİL BİLGİSİ

2.1. İSİM ÇEKİMİ

2.1.1. Çokluk Eki

İsmlerin çokluk şekillerini yapar. Standart Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *-lar / -ler* şeklinde kullanılır: >áqrebeleriyi, *arxadaşları, ayaqlarımıza, ayaxlarını, baxçaları, barmaxlarına, bilir gişiler, bulutlar, suylardan*.

Sonu /n/ ünsüzü ile biten kelimelerden ve zamirlerden sonra ilerleyici benzeşme ile *-nar / -ner* şeklinde kullanılır: *altınnar, bunnar, genneri, onnar*

2.1.2. İyelik Ekleri

İsmin karşıladığı nesnenin kime veya neye ait olduğunu bildirir. Çekimi genel olarak standart Türkiye Türkçesi ile aynıdır. İkinci şahıslardaki nazallık zaman zaman ortaya çıkmaktadır. Üçüncü teklik şahıs ve birinci çokluk şahısta ünlü ve ünsüz düşmesinden kaynaklı bazı yapılar dikkati çekmektedir: *bāzı^ınki* (bazısının^ınki), *birsi* (birisi), *evmizde*.

*Birinci Teklik Şahıs (-m / -ım / -im/ -um / -üm):*ámmim, annemden, anamgil, aslanım, beyim, dediyim, teyzemin, xorantam, oğlum, görümüm.

*İkinci Teklik Şahıs (-n / -ñ / -y/ -s/ -ın / -in / -ün / -un / -ün / -ıñ):*arqañ, heç bişeñ, >áqrebeleriyi, peşiye, vücudu^ıyüñ, başı^ın.

Üçüncü Teklik Şahıs (-ı / -i / -u / -ü / -sı / -si / -su / -sü): arxadaşları, arvadısan, ayaklarını, barmaxlarına, düyünü, saçları, zeytini, axması, anasını, arasına, babası, bacısı, birşesine, depesine, devlisi, herşesini, örtüsü.

Bazı örneklerde ünsüzle biten kelimelere ekin, ünlüyle başlayan şeklinin değil de ünsüzle başlayan şeklinin geldiği dikkati çeker: *birsi* (birisi).

Bazı örneklerde ise iki iyelik ekinin üst üste kullanılmasıyla ortaya çıkan iyelik eki yığılması vardır: *hepsi*.

Birinci Çokluk Şahıs (-mız / -miz / -muz / -müz): ayaqlarımıza, birbirimize, dediyimiz, zuzurumuz, mülkümüz, yüzümüz.

Üçüncü teklik şahıs iyelik ekinde olduğu gibi birinci çokluk şahısta da ünsüzle biten kelime köküne ekin yine ünsüzle başlayan şeklinin geldiği görülmüştür: *evmizde*.

İkinci Çokluk Şahıs (-nız / -niz / -iniz / -iñiz / -ünüz): içiñize, qızıñızı, ortañızda, yaqınınız, suyuñuz, yüzüzünüz.

Üçüncü Çokluk Şahıs (-ları / -leri): evleri, yatTıqları, yolları.

2.1.3. Hâl Ekleri

2.1.3.1. İlgî Hâli Eki (-ın/ -in/ -un/ -ün/ -ıñ/ -iñ/ -uñ/ -üñ/ -nın/ -nin/ -nün/ -niñ/ -niñ/ -nuñ/ -nüñ)

Eklenildiği isim ile başka bir isim arasında sahiplik, ilgi bağı kuran ektir. Diğer hâl eklerinden isimle isim arasında bağ kurması bakımından ayrılır. Kilis ağzında tarihi süreçteki kullanımına uygun olarak zaman zaman n'si nazaldır. Ek ünsüzle biten kök ve gövdelerden sonra -ın/ -in/ -un/ -ün/ -ıñ/ -iñ/ -uñ/ -üñ, ünlüyle biten kök ve gövdelerden sonra da -nın/ -nin/ -nün/ -niñ/ -niñ/ -nuñ/ -nüñ şeklinde kullanılmaktadır: *adamın, aládinin, allaxın, ámmimin, atatürküñ, boqunuñ, çabıdıñ, bacısının, benimki, biziñ, bizim, gelinin, qapının, onuñ, ölünüñ, sizin kimi, yolun.*

Kendisinden sonra **-ki** aitlik ekinin gelmesi durumunda ilgi ekinin zaman zaman düştüğü tespit edilmiştir: *bāzınki, beniki, biziki, gelinkini, güveykini.*

Standart Türkiye Türkçesinde belirtili isim tamlaması kuruluşunda kullanılan bazı yapılar belirtisiz isim tamlaması kuruluşundadır: *başı ucuna*.

İki örnekte ilgi hâli ekinin isim tamlaması değil de kısaltma grubu (ilgi grubu) kuruluşunda kullanıldığı tespit edilmiştir: *biziñqız*.

2.1.3.2. Belirtme Hâli Eki (-ı/-i/-u/-ü/-yı/-yi/-yu/-yü)

Yüklemi geçişli olan bir cümlede, fiilin etkisi altındaki adın içinde bulunduğu hâldir. Nesne durumu eki de denebilir (Korkmaz 2003: 277): *>aşifteyi, alı, bebeyi, beni, bizi, bunları, bunu, ekmeyi, evladını, gelini, gönleri, suyu, süpürgüyü*.

Bazı örneklerde ek ünlüsünün *ı-i* arası ünlü hâline geldiği tespit edilmiştir: *arıbıyı*.

2.1.3.3. Yönelme Hâli Eki(-a/-e/-ya/-ye)

İsmi yönelme, yaklaşma işleviyle fiile bağlayan hâl ekidir. Yani fiilin hareketi yönelme hâli eki almış isme doğrudur (Korkmaz 2003: 280). Ünsüzle biten kelime kök ve gövdelerine *-a/-e*, ünlüyle bitenlere de *-ya/-ye* şeklinde eklenir: *altına, anasına, arasına, avradına, ayaqlarımıza, ayağa, barmaxlarına, buğusuna, depesine, evrene, geline, nallatmıya, ucuna*.

Kilis ağzında zamirlerin yönelme hâli eki almış hâllerinde büyük bir çeşitlilik görülür. Standart Türkiye Türkçesindeki şekiller yanında Eski Türkçedeki nazal şeklin korunduğu, ünlüsü ince şekiller ile iç sesteki ünsüzün düşme eğilimi sonucunda ortaya çıkmış şekiller bir arada bulunmaktadır: *bana, baña, beñe, ba^ga, bağa,beñe, sana, saña,señe, sa^ga, oğa*.

Yönelme hâli ekinin bazı örneklerde kalıplaşarak zaman zarfı yaptığı tespit edilmiştir: *axşama, çaçmıya*.

2.1.3.4. Bulunma Hâli Eki (-da/-de/-ta/-te/-Te)

Fiildeki hareketin yerini bildiren her türlü somut ve soyut isimler bulunma hâli eki alabilir (Korkmaz 2003: 289). Bulunma, yer gösterme yanında zaman, iş, süreklilik, içinde olma, tarz, karşılaştırma vb. ifadeleri de taşıyabilir: *axırda, >ántepTe, ataşda, boynunda, burda, burada, döymede, evinde, önünde*.

Diğer Hâl Eklerinin Görevinde Kullanılışı : Bazı örneklerde ise ayrılma fonksiyonuyla kullanılmıştır: *deride, eskide, kadınlarında, gümüşde, köyde, Kuyruğunda, onda sōna.*

2.1.3.5. Ayrılma Hâli Eki(-dan/ -den/ -tan/ -ten/ -tán/ -Tan/ -Ten/ -nan/ -nen)

Standart Türkiye Türkçesinde olduğu gibi fiilin gösterdiği oluş ve kılışın kendisinden uzaklaşmakta olduğunu ifade eder. Yer, mekan, zaman, sebep, miktar, parça vb. oldukça geniş bir işlevi vardır: *açlarından, axşamdan, >alevliden, baştan, bundan éyi, çamırdan, dereçTen, géceden, qazasındanım, kerpiçTen, ordan, sabáxtán, suydan.*

İlerleyici benzeşmenin etkisiyle ekin başındaki ünsüz değişebilir ve ek *-nan/ -nen* şeklinde de kullanılabilir: *ağzınnan, anasınnan, onnan, ustasınnan.*

2.1.3.6. Eşitlik Hâli Eki (-ca/ -ce/ -ça/ -çe/ -çaq/ -cax/ -caK/ -çek/ -cana/ -cene/ -çu)

Kalıplaşarak kalıcı isimler yapmaya elverişli olan bu ek, Kilis ağzında bu fonksiyonuyla kullanılmakla birlikte çekim eki fonksiyonuyla da kullanılmaktadır: *dá>xfelerce* (defalarca), *qálibince.*

Bazı örneklerde kendisinden önce yönelme hâli ekinin geldiği ve “-e kadar” anlamı verdiği tespit edilmiştir: *begireçe, bişeneçe, çıxanaça, güneçek, qırq güneçe, omuzumaça, yiyeneçe, zamanaça.*

2.1.3.7. Vasıta Hâli Eki (-la/ -le/ -lan/ -len/ -na/ -ne/ nan/ -nen/ -dan/ -den/ -tan/ -ten/ -Tan/ -Ten/ -n/ -layın/ -leyin)

Eklendiği ismin, fiildeki oluş veya kılışta vasıta olarak kullanıldığını veya birliktelik ifade ettiğini göstermek üzere kullanılır. *İle* edatının ekleşmesiyle oluşan *-la/ -le* şekli ve bunun genişlemiş hâli olan *-lan/ -len* asli şekiller olup diğerleri çeşitli ses değişiklikleriyle ortaya çıkmıştır.

-nan/ -nen/ -dan/ -den/ -tan/ -ten/ -Tan/ -Ten şekilleri Kilis ağzında yaygın olup bütün seslerden sonra kullanılabilir: *atdan, atmañnan, bacısınnan, baldan, bennen, daraqTan, eşkisinden, gelinden güveyiyi, gözümnen, heriften, kelimesinden, külden kirecin,*

lebeniyeden, oqlavaynan, onnan, sentetikten, sudan, tekTen, tenekeden.

Birkaç örnekte *-le* vasıta hâli ekinde ünsüz değişikliğiyle *-ne* şeklinin ortaya çıktığı tespit edilmiştir: *arxadaşlarıyna, ğabığıyna, noxutna, etne, neyne, vaqtiyne, yağıyna.*

Eski Türkçede işlek kullanılan *-n* vasıta hâli eki kalıplaşmış şekilde birkaç örnekte tespit edilmiştir: *yazın, qışın.*

2.1.3.8. Yön Gösterme Eki

Eski Türkçede işlek bir hâl eki olarak kullanılan bu ek, standart Türkiye Türkçesinde kelimelerde kalıplaşmış olarak yaşamaya devam etmektedir. Kilis ağzında da bu kalıplaşmış kullanımlar bulunmaktadır: *dışarı, ora, içeri, sonra, sona, sora.*

İşaret zamirlerinin yön gösterme eki almış şekillerinin üzerine *-lıq* isimden isim yapım ekinin gelebilmesi de ekin kalıplaştığını göstermektedir: *burağa, buralıxta, şuraq, oralıqta.*

İşaret zamirlerinin yön gösterme eki almış şekillerinin bazılarında ise kalıplaşmadan ziyade çekim eki fonksiyonu devam ediyor gibi görünmektedir: *bura (buraya), şura, şöra, ora, nere.*

2.1.5. Aitlik Eki (-kı/-ki)

İçinde bulunma, aitlik ve bağlılık ifade eder. Yalın hâldeki kelimeler yanında ilgi, bulunma gibi hâl eklerinden sonra da kullanılır: *adamınki, aşşakı, beniki, gelinkini, güveykini, şonunkini, yoqardağı.*

Bazı örneklerde ilgi hâli ekinin son ünsüzünün düşmesinden sonra da kelimeye eklendiği tespit edilmiştir: *beniki, biziki, bāzınki.*

2.1.6. Soru Eki (mı / mi/ mu/ mü)

Kilis ağzında isimlerin soru şeklinde kullanılan *i-* ek-fiili, üzerine zaman ekleri aldığında düşürülür. Aynı durum fiil çekiminde de görülür.

devrilsı gün müdü anam aqşamüstü müdü, görmez olur muyuq, qurt mudu.

2.2. FİİL ÇEKİMİ

2.2.1. ŞAHIS EKLERİ

Birinci Tip Şahıs Ekleri

Zamir kaynaklı şahıs ekleridir. Görülen geçmiş zaman, gelecek zaman (-ıci/ -ici/ -ucu/ -ücü), şart ve emir çekimi dışında bütün fiil çekimlerinde kullanılırlar. İkinci teklik ve çokluk şahsın zaman zaman nazal kullanılması dikkati çekmektedir. Standart dilde gelecek zaman eki olarak kullanılan -acak/ -ecek eki birinci tip şahıs ekleriyle kullanılırken, Kilis ağzında gelecek zaman eki olarak yaygın şekilde kullanılan -ıci/ -ici/ -ucu/ -ücü eki ikinci tip şahıs ekiyle çekimlenmektedir. Birinci tip şahıs ekleriyle çekimlenen geniş zaman, şimdiki zaman, anlatılan geçmiş zaman eklerinin birinci çokluk şahıslarında zamir kaynaklı değil iyelik kaynaklı çekimin kullanılması yöreye has bir durum olup bu özelliği bakımından Doğu Çukurova ağızlarıyla, Hatay ve Gaziantep ağızlarıyla birleşmektedir. Kilis ağzına has bir özellik de geniş zaman ikinci teklik şahıs çekiminde de iyelik kökenli şahıs ekinin kullanılmasıdır. Birinci tip şahıs eklerinin çekimi şöyledir:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1.Şahıs	-ım/ -im/ -um/ -üm	-q/ -k/ -ıq/ -ik/ -uq/ -ük (iyelik kökenli ek)
2.Şahıs	-sın/ -sin/ -sun/ -sün	sınız/ -sınız/ -sunuz/ -siñiz/ -suñuz
	-siñ/ -siñ/ -suñ, -n/ -ñ (iyelik kökenli ek)	
3.Şahıs	-Ø	-lar / -ler

*Birinci Teklik Şahıs (-m/ -ım/ -im/ -um/ -üm):*atarım,bilmorum, içom,öldürrüm, yıqamom.

*İkinci Teklik Şahıs (-sın/ -sin/ -sun/ -sün/ -siñ/ -siñ/ -suñ/ -süñ, -n/ -ñ):*Ekin geniş zaman ikinci teklik şahıs çekiminde kullanılan -n/ -ñ şekli, zamir değil iyelik kökenlidir:atañ, qoyabilirsiñ, qoyuroñ, qurarsıñ, oqumamışsın.

*Üçüncü Teklik Şahıs (-Ø):*baxmış, egilmiy,bişer.

*Birinci Çokluk Şahıs (-q/ -k/ -ıq/ -ik/ -uq/ -ük):*Aslında iyelik kökenli ikinci tip şahıs ekleri çekiminde yer alan ve görülen geçmiş zaman ile şart çekiminde kullanılan ek, Kilis ağzında zamir kaynaklı şahıs çekiminin içine dâhil olmuştur: bişiriyoq, xazırlarıq, derik, ölürük.

*İkinci Çokluk Şahıs (-sınız/ -sınız/ -sunuz/ -siñiz/ -suñuz):*süzersiniz, döyüşorsuñuz.

*Üçüncü Çokluk Şahıs (-lar / -ler):*oturtullar, gelmişler, diylar, qollar.

İkinci Tip Şahıs Ekleri

İyelik kaynaklı şahıs ekleridir. Görülen geçmiş zaman, gelecek zaman (-ıcı/ -ici/ -ucu/ -ücü) ve şart çekiminde kullanılırlar. Çekimi şöyledir:

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1.Şahıs	-m	-k/ -q/ -x
2.Şahıs	-n/ -ñ	-ñız/ -ñiz/ -ıñız/ -iñiz/ -uñuz/ -üñüz/ -ğiz
3.Şahıs	-Ø	-lar / -ler

*Birinci Teklik Şahıs (-m):*bilsem, dedim, getiricim, öldürdüm, yapmazsam.

*İkinci Teklik Şahıs (-n/-ñ):*gelediñ de görediñ, kestiñ, vérmiciñ, yapsan.

*Üçüncü Teklik Şahıs (-Ø):*acıqTı, öldürdüse.

*Birinci Çokluk Şahıs (-k/-q /-x):*acıqTıq, alışmamışıK, çalıştıx, doğurdusaq, ölücüq.

*İkinci Çokluk Şahıs (-ñız/ -ñiz/ -ğiz/ -ıñız/ -iñiz/ -uñuz/ -üñüz):*daldıñız, düşürücüñüz, gelmiyçiñiz mi, getirmeseğiz.

*Üçüncü Çokluk Şahıs(-lar/-ler):*götürdüler, añlasalar, yıqanıcılar.

2.2.2. ŞEKİL VE ZAMAN EKLERİ

2.2.2.1. Fiillerin Basit Zaman Çekimleri

2.2.2.1.1. Zaman Ekleri

2.2.2.1.1.1. Görülen Geçmiş Zaman

İyelik kökenli şahıs ekleriyle çekilen bu zaman, Kilis ağzında ünlü uyumuna uyarken ünsüz uyumuna zaman zaman uymaz. Ötümsüz ünsüzlerle biten fiillere de ekin ötümlü şeklinin getirildiği dikkati

çekmektedir. İkinci şahıslardaki nazallığın tam olarak kaybolmadığı bazı örneklerde görülmektedir.

1. Teklik	-dım/ -dim/ - dım/ -dum/ - düm/ -tım/ -Tım/ -Tim/ - Tum/ -Tüm	1. Çokluk	-dıq/ -dik/ - dix/ -duq/-dük -tıq/ -tik/ - tix/ -tuk/ - tük -Tik/ -Tuq/ - Tix/ -Tük
2. Teklik	-dın/ -din/ - dun/ -dün/ -dıñ/ -diñ -Tın/ -Tin/ - Tun/ -tiñ	2. Çokluk	-dıñız/ - diniz/ -dunuz -dıñız/ - diñiz/ -duñuz
3. Teklik	-dı/ -di/ -du/ -dü -tı/ -ti/ -tu/ -tü -Tı/ -Ti/ -Tu/ -Tü	3. Çokluk	-dılar/ - diler/ -dular/ -düler -tılar/ - tiler/ -tular/ -tüler -Tılar/ - Tiler/ -Tular

*Birinci Teklik Şahıs:*alırdım, baxtım, buldum, qorqTum, yörüdüm.

*İkinci Teklik Şahıs:*aldıñ, xoş geldiñ, çıqTım, gördün, kestiñ, netTin, yolduñ.

*Üçüncü Teklik Şahıs:*ğaçTı, baxtı kine, deyişikti, doldurdu, düşTü, istemedi kine, qopTu, sıqladı.

*Birinci Çokluk Şahıs:*acıxdıx, döyüşTük, geTdik, gétTik, qoduq, unutTuq.

*İkinci Çokluk Şahıs:*daldıñız, dediniz.

*Üçüncü Çokluk Şahıs:*baxamadılar, düşTüler, qorqTular, verdiler.

Olumsuz Çekim : baxamadılar, istemedi kine, yimediñiz.

2.2.2.1.1.2. Anlatılan Geçmiş Zaman

Fiildeki hareketin geçmişte yapıldığını, bu hareketin başkasından duyulduğunu ifade eden zamandır. Ekin ünlüsü ünlü uyumuna uyar. Standart Türkiye Türkçesinden farklı olarak 3.teklik şahısta -ıq/ -ik/ -ıx/ -ük ile yapılan çekim de kullanılır. 1. Çokluk şahsın çekiminde şahıs eki olarak zamir kaynaklı değil iyelik kaynaklı ek kullanılmaktadır.

1. Teklik	-mışım/ - mişim/ - muşum	1. Çokluk	-mışık/ -mişik
2. Teklik	-mişsin/ - mişin/ - -muşun/ - mişsin/ - muşsun	2. Çokluk	----- (Metinlerde tespit edilememiştir.)
3. Teklik	-miş/ -miş/ -muş/ -müş -ıq/ -ıx/ - ik/ -ük	3. Çokluk	-mişler/ - muşlar/ -mişler/ -müşler -mişlerdir -ikler/ -ükler

Birinci Teklik Şahıs: gelmişim, gömüştüm, yimemişim.

İkinci Teklik Şahıs: geliştirmişsin, göymüşün, qorqmüşsun, nētmüşsin.

Üçüncü Teklik Şahıs: baxmış xına, bellemiş, boşaltmış, böyütmüş, çıxmış, diyomuş; çarpıx, ğanadıq, şeydik, tutuq, vuruq.

Birinci Çokluk Şahıs: alışmamışık, géyinmişik.

İkinci Çokluk Şahıs: Metinlerde rastlanmamıştır.

Üçüncü Çokluk Şahıs: görmüşler, sormuşlar, şiklenmişler, yaşamışlar.

Olumsuz Çekim : géTmemişik, qomamışlar, oqumamışsin, yimemişim.

2.2.2.1.1.3. Şimdiki Zaman

Kilis ili ağızlarını üç temel ağız bölgesine ayıran özellik şimdiki zaman ekinin çekimidir. Bu çekime göre yörede üç farklı ağız tespit edilmiştir:

I. Tip Merkez (I)

Şimdiki zaman ekinin başındaki y ünsüzü düşmüş, II. Tip'ten farklı olarak r ünsüzü korunmuştur.

1. Teklik	-orum	1. Çokluk	-oruq
2. Teklik	-orsun	2. Çokluk	-orsuñuz
3. Teklik	-or	3. Çokluk	-orlar/ -ollar

II. Tip Musabeyli, Polateli (II, III)

Ek başındaki y sesi korunmuş, ekin sonundaki r ünsüzü ise zaman zaman düşürülmüştür (*düşüyo*). Bazı örneklerde ek ünlüsünün daraldığı tespit edilmiştir (*alıyölar*). Başındaki y ünsüzü I. Tip ağız bölgesinde her zaman düşürülürken II. Tip ağız bölgesinde korunmaktadır (*öliyo*).

1. Teklik	-yom/ -om	1. Çokluk	-yoq/ -yox/ -yuruq
2. Teklik	-yon/ -oñ/-on/ -ñ/ -yun/ - yön/ -yosuñ	2. Çokluk	-yonuz/ -yunuz -yoñuz
3. Teklik	-yo / -yu/ - yö/ -yor/ -yör	3. Çokluk	-yollar/ - yölar/ -yörlar

III. Tip Elbeyli (IV)

Ekin başındaki y ünsüzü korunurken ünlüsü dar-düz ünlü hâline gelmekte ve sonundaki r ünsüzü düşürülmektedir. III. Tip ağız bölgesi Gaziantep ağızıyla benzeşmektedir (Aksoy 1945: 156).

1. Teklik	-ym/ -iym	1. Çokluk	-yik/ -yk
2. Teklik	-ysin/ -yn	2. Çokluk	... (metinlerde rastlanmadı)
3. Teklik	-y /-ıy / - iy / -yi	3. Çokluk	-yler

Birinci Teklik Şahıs:

- I.Tip bilorum, dorum, döyörüm, girorum, qorqorum.
II.Tipgidiyom, götürom,istiyom, verom.
III. Tip gidiym, oturuym.

İkinci Teklik Şahıs:

- I.Tip Metinlerde tespit edilememiştir.
II.Tipcevaploñ, çekinoñ, ne doñ, gidoñ.
III. Tip biliyn mi.

Üçüncü Teklik Şahıs:

- I.Tip beyenor, debelenor,dor, gezor, gidor, iñlor, olor, nedor.
II. Tip baxıyo ki, basıyo, benziyo, biliyu, boğuluyō, diyo, gidiyu,
duruyo, göyuyo, iyi oluyu, sarılıyo, sarıyu.
III. Tip qazanıy, maraq ediy.

Birinci Çokluk Şahıs:

- I.Tip çalışoruQ
II.Tipbiliyoq, seriyoq, tanımiyox, veriyox,
yatıyoq.
III.TipMetinlerde tespit edilememiştir.

İkinci Çokluk Şahıs:

- I.Tip gezorsuñuz
II.Tipsöylemiyonuz
III.Tip Metinlerde tespit edilememiştir.

Üçüncü Çokluk Şahıs:

- I.Tip atollar, bağlollar, bozollar, çalollar,
dollar, geydirollar, şiklenollar, verollar.
II.Tipañlaşıyollar, atıyolar, dalıyollar,
demiyyollar, çaçıyolar, oturuyolar.
III.Tipalıştırıyolar,diyler.

Olumsuz Çekim

Olumlu çekim ile aynıdır. Sadece zaman ekinden önce *-ma-* / *-me-* olumsuzluk eki getirilir. I. ve II. tip ağızda hece kaynaşması sonucu olumsuzluk ekinin düz-geniş "a" ünlüsü, geniş-yuvarlak "o" sesine dönüşür.

- I.Tip bilmorum, demorum, dökorum, söylemorum,
almor, kesilmor, bilmoruK, açmollar

II. Tip bilmom, yıqamom, bilmoñ, qonuşamoñ,
utanmon mu, çıxmıyo
III. Tipegilmiy

2.2.2.1.1.4. Gelecek Zaman

Batı grubu ağızlarından Adana, Hatay, Kahramanmaraş ve Gaziantep'te yakın geleceği karşılamak üzere kullanılan *-ıcı/ -ici* eki Kilis ağzında genel gelecek zaman eki hâline gelmiştir. Ahmet Günşen (2006: 73) ekin bugün standart Türkiye Türkçesinde kullanılan *-acak/ -ecek* ekinden tamamen farklı bir ek olduğu ve *-ğuç/ -güçi* isim-fiil ekine dayandığı görüşündedir. Batı Türkçesinde ek başındaki g sesinin düşmesiyle bugünkü şeklini almıştır. Standart Türkiye Türkçesinde kullanılan *-acak/ -ecek* eki, yörede hemen hemen hiç kullanılmaz. Metinlerde geçen birkaç örnekte standart Türkiye Türkçesinin etkisi görülmektedir.

1. Teklik	-cim/ -cim/ - ycim/ -ıcim/ - icim/ -ucum/ -ücüm	1. Çokluk	-cik/ -ıcıq/ - icik/ -ıcıx/ - ucuq/ -üçük/ -ıycik/ -ycik
2. Teklik	-cıñ/ -cin/ - ıcıñ/ -ıcıñ/ - ucuñ/ -ücüñ -ıcin/ -icin/ -ucin -eceansin/ - acaxsın	2. Çokluk	-ıcıñiz/ - ücüñüz
3. Teklik	-ıcı/ -ici/ - ucu/ -ycu/ -cu -acaq/ -acax	3. Çokluk	-ıcılar/ - iciler

Birinci Teklik Şahıs: dileycim, getiricim, görücüm, napıcım, vericim, yapıcım, yiyicim.

İkinci Teklik Şahıs: annadıcıñ, dökücün, dökücüñ, göndericiñ, nediciñ, neydcin; yemiyiceksin, dağıtacaxsın.

Üçüncü Teklik Şahıs: geymiyici, getmiyici, nolucu; alacax, bağlanacaq.

Birinci Çokluk Şahıs: bölüşücü, gidicik, ölücük.

İkinci Çokluk Şahıs: düşürücüñüz, nediciñiz.

Üçüncü Çokluk Şahıs: gidiciler, geliciler, vermiyiciler.

Olumsuz Çekim : gelmiyçiñiz mi, olmuycu, vermiçiñ; yemiyeceksin.

2.2.2.1.1.5. Geniş Zaman

Standart Türkiye Türkçesi ile yapı ve fonksiyon bakımından benzerlik arzeder. Ancak özellikle ikinci teklik şahısta *-n/ -ñ/ -iñ/ -iñ/ -añ/ -eñ* yapısı oldukça yaygındır. Birinci çokluk şahısta da zamir kaynaklı şahıs eki yerine, iyelik kökenli şahıs çekiminde görülen *-k* eki kullanılır.

1.Teklik	-arım/ -erim/ -ırım/ -irim/ -urum/ -rım/ -rim/ -rum/ -rüm	1.Çokluk	-rık/ -rik/ -ruq/ -rük
2. Teklik	-n/ -ñ/ -iñ/ -iñ/ -añ/ -eñ -arsın/ -ersin/ -ırsın/ -irsin/ -ursun	2.Çokluk	-rsiñiz
3.Teklik	-ar/ -er -ır/ -ir/ -ur/ -ür	3.Çokluk	-llar/ -ller/ -rlar/ -rler

Birinci Teklik Şahıs: atarım, derim, éderim, giderim, olurum, öldürürüm, veririm.

İkinci Teklik Şahıs: axtarıñ, alıñ, atañ, bağlañ, baqañ, bişiriñ, bitiriñ, bulabiliñ mi, dağıdıñ, deñ, depeleñ, geliñ mi, götürüñ, yiñ, yuñ >áfédersin, qurutursun.

Üçüncü Teklik Şahıs: alır, baxar kine, beñzer, bişer, bişirir, dutulur, ğoyur, qazır, pusar, tumar.

Birinci Çokluk Şahıs: aqtarrıq, bişirrik, derik, götürrük, xazırlarıq, süslerik

İkinci Çokluk Şahıs: afedersiñiz

Üçüncü Çokluk Şahıs: açallar, baqallar mıdı ki, bölüşüller, çıxarıllar, déyiller, dikeller, gideller, qonuşullar, yiller

Olumsuz Çekim : Olumsuzu-*maz/ -mez* eki eki ile yapılır. Birinci teklik şahısta ekin sonundaki ünsüz düşer ve *-ma/ -me* şeklinde kullanılır. Birinci çokluk şahsın olumsuz çekiminde de zaman zaman ekin sonundaki ünsüzün düşmüş şekillerinin kullanıldığı görülür: bilmem, bulamañ, boyanmaz, binmezik, bilmezik, qomazıq, oturamazıq, şeytmezik.

2.2.2.1.2. Kip Ekleri

2.2.2.1.2.1. Emir-İstek

1. Teklik	-ım/ -im/ -ím / -um/ -üm -yım/ -yim/ -yum/ -yüm/ -ıym/ -iyim/ -iyim/ -m -am/ -em	1. Çokluk	-alım/ -elim -aq/ -ax/ -ek/ -yaq/ -yek
2. Teklik	Ø	2. Çokluk	-in/ -iñ/ -un/ -ün/ -yın/ -yin/ - yun
3. Teklik	-sın/ -sin/ -sun/ -sün -a/ -e	3. Çokluk	-sınlar/- sinler/- sunlar/-sünler -a/ -e

Birinci Teklik Şahıs: Birinci teklik şahsın emir çekiminde ünsüz ile biten fiillerden sonra *-ım/ -im/ -ím / -um*, ünlü ile biten fiillerden sonra ise *-yım/ -yim/ -yum/ -yüm* ekleri kullanılır: baqım, ne bilim, deyim, gidim, qalım, söylüyüm, verim; gidem, oturam.

İkinci Teklik Şahıs: bax, çıx, qaq, yəri

*Üçüncü Teklik Şahıs:*axsın, basmasın, düşsün, sağolsun; çatTıra, gele.

*Birinci Çokluk Şahıs:*déyelim; götürek, bişirek, ne deyek, dirik, dövüşek.

*İkinci Çokluk Şahıs:*buyrun, demeyin, yéyiñ.

*Üçüncü Çokluk Şahıs:*gitsinler, görsünler.

Olumsuz Çekim : vurmıyım, çalqanma, üzülme, gitmiye, demiyek, öptürmeyin.

2.2.2.1.2.2. Şart

1.Teklik	-sam	1.Çokluk	-saq/ -sax
2. Teklik	-san	2.Çokluk	-sanız/ -seneñiz/ -seğiz
3.Teklik	-sa/ -se	3.Çokluk	-salar

*Birinci Teklik Şahıs:*yapmazsam.

*İkinci Teklik Şahıs:*sürsene, yapsan, yazsan.

*Üçüncü Teklik Şahıs:*vursa, yoKsa.

*Birinci Çokluk Şahıs:*doğurdusaq, qaxsax.

*İkinci Çokluk Şahıs:*gelseneñiz, getirmeseğiz.

*Üçüncü Çokluk Şahıs:*añlasalar.

Olumsuz Çekim : olmasa

2.2.2.1.2.3. Gereklilik

1. Teklik	-malıyım/-meliyim	1.Çokluk	-malıyıq/-meliyik
2. Teklik	-malısın/ -melisin	2.Çokluk	...
3. Teklik	-malı/ -meli	3.Çokluk	-meliler

Birinci Teklik Şahıs: Metinlerde tespit edilememiştir.

*İkinci Teklik Şahıs:*almalısın, geymelisin.

Üçüncü Teklik Şahıs: görmeli; almaq lazım, quruması lazım; ille miryâx gerek.

Birinci Çokluk Şahıs: qalxmalıyıq, gelmeliyik, bişirmeliyik.

İkinci Çokluk Şahıs: Metinlerde tespit edilememiştir.

Üçüncü Çokluk Şahıs: yimeliler.

Olumsuz Çekim :toplamalı deyilik, tutmalı deyilik.

2.2.2.2. Fiillerin Birleşik Zaman Çekimleri

2.2.2.2.1. Hikaye

2.2.2.2.1.1. Anlatılan Geçmiş Zamanın Hikayesi

*Birinci Teklik Şahıs:*hesaplamıştım, evlenmişTim.

*Üçüncü Teklik Şahıs:*doldurmuşTu, sünnet olmuştu.

Üçüncü Çokluk Şahıs: yapıqlardı.

2.2.2.2.1.3. Gelecek Zamanın Hikayesi

İkinci Teklik Şahıs: vericidin.

*Üçüncü Teklik Şahıs:*yutucudu.

Üçüncü Çokluk Şahıs: amelıyet yapıcılarıdı.

2.2.2.2.1.4. Geniş Zamanın Hikayesi

*Birinci Teklik Şahıs:*alırdım.

*İkinci Teklik Şahıs:*utardın.

*Üçüncü Teklik Şahıs:*axardı, gelirdi.

*Birinci Çokluk Şahıs:*çimdirirdik, emziridik, yatırıldıq.

*Üçüncü Çokluk Şahıs:*atallardı, alıllardı, >áyipsinillerdi, bağlallardı, bindirillerdi, boşallardı, soqallardı, yaqallardı, yıllerdı.

Olumsuz Çekimalmazdım, bulamazdıx, çekmezdim, etTirmez midim, qıymazlardı, quşanmazdı.

2.2.2.2.1.5. Şimdiki Zamanın Hikayesi

*Birinci Teklik Şahıs:*biliydim

Üçüncü Teklik Şahıs: sürordu, getmordu

Birinci Çokluk Şahıs:basorduk, bulamazdık, beklorduk; ısıtıyoduk, yatırıyoruk
Üçüncü Çokluk Şahıs:otutturollardı; getiriyolardı

2.2.2.2.1.6. İsteğin Hikayesi

İkinci Teklik Şahıs:gelediñ de görediñ, demiyedin

2.2.2.2.1.7. Şartın Hikayesi

Birinci Teklik Şahıs:bölsedim

Üçüncü Teklik Şahıs:baqsadı, olsadı, versedi

2.2.2.2.1.8. Gerekliliğin Hikayesi

Üçüncü Teklik Şahıs:gelmelidi

Birinci Çokluk Şahıs:çıqmalıldıq, yapmalıldıq

2.2.2.2.2. Rivayet

2.2.2.2.2.1. Gelecek Zamanın Rivayeti

Birinci Teklik Şahıs:doğurucummuş

Üçüncü Teklik Şahıs:gidicimiş

2.2.2.2.2.2. Geniş Zamanın Rivayeti

Üçüncü Teklik Şahıs:birleşmezmiş, saqlarmış, yıxılmazmış

Üçüncü Çokluk Şahıs:düğümlellermiş

2.2.2.2.2.4. Şimdiki Zamanın Rivayeti

Üçüncü Teklik Şahıs:arıyomuş, atormuş, çalormuş

2.2.2.2.2.5. Gerekliliğin Rivayeti

Üçüncü Teklik Şahıs:almalımış, beklemelimiş; bıraqmalı deyilmiş, görmeli deyilmiş

Üçüncü Çokluk Şahıs:terlemelilermiş

2.2.2.2.3. Şart

2.2.2.2.3.1. Görülen Geçmiş Zamanın Şartı

Üçüncü Teklik Şahıs:öldürdüse

Birinci Çokluk Şahıs:doğurdusaq

2.2.2.2.3.2. Anlatılan Geçmiş Zamanın Şartı

Üçüncü Teklik Şahıs:nasib etmişse

2.2.2.2.3.3. Geniş Zamanın Şartı

*Birinci Teklik Şahıs:*qazanırsam, yirsem

*İkinci Teklik Şahıs:*getirirsen

*Üçüncü Teklik Şahıs:*görürse

*İkinci Çokluk Şahıs:*getirirseğiz

*Üçüncü Çokluk Şahıs:*déyirse

2.2.2.2.3.5. Şimdiki Zamanın Şartı

*İkinci Teklik Şahıs:*dinlorsañ

2.2.3. EK-FİİLİN ÇEKİMİ

2.2.3.1. Görülen Geçmiş Zaman

*Birinci Teklik Şahıs:*kimidim

*Üçüncü Teklik Şahıs:*adamıdı, bəyledi, çoqTu, deyişikti, doludu, əledi, qazadı, moderindi, motordadı, vardı, yıraqtı, yoğudu, yoxdu, yoxturdu kine

2.2.3.2. Anlatılan Geçmiş Zaman

Birinci Teklik Şahıs: delimişim

*Üçüncü Teklik Şahıs:*bişemiş, eylemiş, varmış

2.2.3.3. Geniş Zaman (Bildirme Ekleri)

Birinci Teklik Şahıs: qazasındanım, doğumluyum, xuzursuzum, zalımım

*İkinci Teklik Şahıs:*adamsın

*Üçüncü Teklik Şahıs:*caxillik var, yoqTur

*Birinci Çokluk Şahıs:*bürülüyük, çocuqlarıyıq, kilisliyik, kişiyik

2.2.3.4. Şart

*Birinci Teklik Şahıs:*nerdesem.

*İkinci Teklik Şahıs:*arvadısan.

*Üçüncü Teklik Şahıs:*varsa.

2.2.3.5. Ek-Fiilin Birleşik Çekimi

Hikaye (İsim+tur+du) :yoxturdu kine, yoqturdu, yoqTurdu

2.2.3.6. Ek-Fiilin Olumsuz Çekimi

İsim+değil:viláyat miláyat deyil

2.2.3.7. Ek-Fiilin Zarf-Fiil Almış Kullanımı

İsim+ iken:evliken, yaşken

2.2.4. SIFAT-FİİL EKLERİ

Fiillerin sıfat şeklinde kullanılmasını sağlayan eklerdir. Bir yanlarıyla fiil, bir yanlarıyla sıfattırlar. Fiil özellikleri dolayısıyla, üzerlerinde taşıdıkları hareket ve zaman anlamlarını sıfata aktarırlar ve nesnelere hareket, zaman gibi anlamlarla geçici olarak nitelerler (Korkmaz 2003: 909).

-acaq / -ecek : bitecek, nişanlım olacaq, yatacaq, zapTedecek.

-an/ -en/ -yan / -yen : gelen, giden, isteyen, yaqışmıyan, yapana.

-ası : çnlıyasıca.

-dıq/ -dik/ -duq/ -dük/ -Tıq :Genellikle iyelik ekleri ile genişlemiş olarak kullanılır. Ekin son ünsüzü özellikle kalın ünlülü kelimelerde süreklileşip x sesine dönüşebilir: dediyim, doğduğu, olduğu, öldüyünü, yatTıqları.

-k :geçikler.

-ır/ -ir:bilir gişiler.

-maz : sığmaz.

-mış/ -miş/ -muş/ -müş : görülmüş, oqumuş, yapmış.

2.2.5. ZARF-FİİL EKLERİ

Fiillerin zarf şeklinde kullanılmasını sağlayan eklerdir. Zarf-fiiller bir yanıyla fiil, bir yanıyla zarf olan kelimelerdir. Fiil yönleriyle hareket anlamı taşırlar, zarf yönleriyle de oluş veya kılışın durum ve tarzını bildirirler (Korkmaz 2003: 983).

-a/ -e : deye deye, gele gele, xoplıya xoplıya, qaça qaça, parpazlaya parpazlaya

-anaça / -eneçe : Birleşik bir ektir. Sıfat-fiil ekinden sonra gelen yönelme hâli ve eşitlik hâli ekleri ile bir zarf-fiil ekine dönüşmüştür: bişeneçe, çıxanaça.

-arak / -arax/ -erek/ -allaq/ -ellek :
xoplayallaq, goşturaraq, saxlanarax,
oynayallaq, yeriderek

-araqTan : Birleşik bir ektir. Zarf-fiil ekinden sonra ayrılma hâli eki almıştır: olaraqTan.

-dikte/ -duqTa : Birleşik bir yapıdır. Sıfat-fiil ekinin üzerine bulunma hâli eki gelmiştir: geldikte sōna, olduqTa sonra, yédikte sōna.

-dığında/ -duğunda : Sıfat-fiil eki ile iyelik ve bulunma hâli ekinin birleşiminden oluşan birleşik bir zarf-fiildir: açıldığında, doğduğunda, kurulduğunda.

-duğu kimi/ -düyü kimi/-tığı kimi : olduğu kimi, döyüşdüyü kimi, çıqtığı kimi

-dığınnan/ -diyinnen/ -diyimnen/ -düyünnen/ -diyinne : Sıfat-fiil eki ile iyelik ve ayrılma hâli ekinin birleşiminden oluşan birleşik bir zarf-fiildir.

bıqıqladığınnan, çaldığınnan, gördüyünnen,
indiyinne, olduğınnan

-dıqTan / -dikten/ -dükTen/ -tikTen/ -TikTen : Sıfat-fiil eki ile ayrılma hâli ekinin birleşiminden oluşan birleşik bir zarf-fiil ekidir: bişTikTen, böyüdükTen, çıqardıqTan, deyiştikTen, kesdikten, yıqadıqTan sōna.

-dı mı/ -di mi/ -du mu/ -Ti mi / -duñmu : Birleşik bir zarf-fiil ekidir. Görülen geçmiş zaman ile soru ekinin birleşiminden oluşur: bitTi mi, buldu mu, geldi mi, sıqaldı mı, yolduñ mu.

-dikçe/ -duxça/ -Tikçe/ -Tıqça : atTıqça, geşTikçe, qaranlıx olduxça.

-ı/ -i/ -Ø : alı götürür, alı qaçar, algıdiyo, deyi.

-ınca/ -ince : içince, basınca.

-ıncı/ -ıncı / -inci/ -inçi : bitinçi, deyinçi, edinci, olmayınçı, toplayıncı, yeriyeinçi.

-inçik : şeyidinçik.

-ıp/ -ip/ -ib/ -ıP : alıP, geyip, gidib, paylaşıp.

-qan/ -ken/ -qa/ -ke : binerke, bölkerken, derken, dolanaqan, gelken, gelirke, gelirken, gezeke, yaparken, yapılaqa, yatarken.

-madan/ -meden : doğmadan, gétmeden, yıqamadan, yumadan.

-mazdan/ -mezden : gitmezden evel, xámile olmazdan, yürümezden.

-meziye : görmeziye

3. SONUÇ

3.1.L. Karahan'ın (1996: 117) Anadolu ağızları tasnifine göre Kilis ili ağızları Batı Grubu Ağızları içinde VII. alt grupta değerlendirilebilir.

3.2. Batı grubu ağızları içinde yer alan Gaziantep, Adıyaman, Hatay gibi ağızlarla benzer şekil özellikleri taşımakla birlikte Suriye Türkmen Türkçesi ve Irak Türkmen Türkçesiyle de ortaklıklar göstermektedir.

3.3. Kilis ağzında vasıta hâli ekinin *-dan / -den / -nan / -nen* şekli yaygındır. *-dan/ -den* şekli Gaziantep merkez ağzında bulunmazken, Irak Türkmen Türkçesinde ve Suriye Colan Türkmenleri ağzında da görülür (Bayatlı 1996: 370, Buluç 2007: 279, Arslan-Erol 2009: 49): gelinden güveyi, heriften, lebeniyeden.

-len/ -len ekinin ses değişikliğiyle ortaya çıkmış şekli olan *-nan/ -nen* şekli ise daha çok m, n, r ünsüzlerinden sonra ve ünlülerden sonra kullanılır: bennen, gözümnen, xáyırlisinen.

3.4. I. Tip şahıs eklerinde de II. Tip şahıs eklerinde de I. çokluk şahıs için standart Türkiye Türkçesinden farklı olarak *-k/ -q/ -x* eki kullanılmaktadır: géyinmişik, çalışoruK, götürek, çalmalıyıq, çalıştıx.

3.5. Şimdiki zaman eki diğer Anadolu ağızlarında çok da rastlanmayan kullanımlarla karşımıza çıkar ve ilin ağızlarını belirlemede

önemli bir rol oynar. Kilis ili ağız bölgelerini belirleyen en temel özellik şimdiki zaman ekinin çekimidir. Üç farklı tipte şimdiki zaman kullanımı mevcuttur:

I. Tip bilorum, çalışoruK, ne dorsuñuz, çalollar.

II. Tipğaçıyolar, biliyoK, söylemiyonuz, añlaşıyollar, yapıştırıyo.

III. Tip biliym.

3.6. Gelecek zaman için yaygın olarak *-ıcı/ -ici* eki kullanılır: olucum, içiricim, annadıcıñ, qaxıçım, nolucu, düşürücüñüz, geliciler.

3.7. Anlatılan geçmiş zamanın üçüncü teklik şahıstaki çekiminde için *-muş/ -miş/ -muş/ -müş* yanında *-ık/ -ik/ -ih/ -ük* ekleri de kullanılmaktadır: çarpıx,ğanadıq.

3.8. Yörede “y” ünsüzü düşme eğilimi gösterdiği için özellikle ek-fiilin çekiminde standart Türkiye Türkçesinden farklı olarak yardımcı ünsüzü kullanılmaz: əledi, var, gelmelidi, qazadı, gün müdü, zimmetindemiş.

3.9. Kilis’in tarihi boyunca Suriye Araplarıyla iç içe bulunması sebebiyle, Kilis ağzının Arapçadan da oldukça etkilendiği, bazı ses özelliklerinden ve kelime hazinesindeki Arapça kelimelerin sayısının oldukça fazla olmasından anlaşılmaktadır.

KAYNAKLAR

- AKAR, Ali (2011). “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Oğuzca Dışı Dil Öğeleri”, ICANAS 38, Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, Ankara 10-15 Eylül 2007 (*Bildiri Kitabı:38. ICANAS Bildiriler/Papers: Dil bilimi, Dil Bilgisi ve Dil Eğitimi, I. Cilt*, Ankara 2011, s. 23-38)
- AKSOY, Ömer Asım(1945). *Gaziantep Ağzı I,II*, İstanbul: TDK Yayınları.
- AKSOY, Ömer Asım(1946). *Gaziantep Ağzı III* İstanbul: TDK Yayınları.
- ATASOY, Mustafa (1964). *Kilis Ağzı*, Ankara: A.Ü. DTCF: Türk Dili Mezuniyet Tezi.
- BALA, Şakir Lâçin(1965).*Gaziantep Ağzı*, Ankara: A.Ü. DTCF Türk Dili Mezuniyet Tezi.
- BALKANOĞLU (Necip Asım Yazıksız) (1902). “Dialecte turc de Kilis”, *Keleti Szemle III*, 261-273.
- BAYATLI, Hidayet Kemal (1996). *Irak Türkmen Türkçesi*, Ankara: TDK Yayınları.
- BULUÇ, Sadettin (2007). *Makaleler* (Haz. Zeynep Korkmaz), Ankara: TDK Yayınları.
- BULUT, Serdar (2013). “ Türkiye Türkçesi Ağızları Üzerine Çalışma Yapılmayan İl ve İlçeler”, *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History or Turkic Volume 8/1 Winter 2013, 1129-1149. ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net,Doi Number :http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.4358*
- BURAN, Ahmet (1992). *Doğu ve Güneydoğu Anadolu Üzerine Araştırmalar II (Ağızlar)*, İstanbul: Boğaziçi İlmî Araştırmalar serisi.
- BURAN, Ahmet (1993). *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Dil Atlası, Parlamenter*, Yıl:2, S. 17, 25-28.
- CAFEROĞLU, Ahmet(1945). *Güney-Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar (Malatya, Elazığ, Tunceli, Gaziantep ve Maraş Vilayetleri Ağızları)*, İstanbul:Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1946). “Anadolu Diyalektolojisine Dair Bir Deneme”, *Türk Dili Belleten*, S.67, 565.

- CANPOLAT, M. Salim (1965). *Kilis Ağzı*, Ankara: A.Ü. DTCF Türk Dili Mezuniyet Tezi.
- ÇOLAKOĞLU, Şinasi (1995). *Kilis Tarihi Üzerine Bir Deneme*, Ankara: Kilis Kültür Derneği Yayınları.
- DEMİR, Nurettin (1999). “Ağız Araştırmalarında Derleme Teknikleri”, *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni* (9 Mayıs 1997), Ankara: TDK Yayınları. 697, s. 78- 87
- DOĞAN, Ahmet(1975). *Kilis ve Köyleri (Hasanceli, Eğrikanlı, Tahtalı, Tibil, Oylum) Ağzı*, İstanbul: İ.Ü. Türk Dili Mezuniyet Tezi.
- ERCİLASUN, A. Bican (1999).“Ağız Araştırmalarında Kullanılacak Transkripsiyon İşaretleri”, *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni* (9 Mayıs 1997) Ankara: TDK Yay. 697, s. 43- 48.
- ERİMER, Kayahan (1970). “Anadolu ve Rumeli Ağızları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*.Ankara: TDK Yay.
- EROL-ARSLAN, Hülya (2009). “Suriye Colan (Golan) Türkmenleri Ağzı”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, cilt 6, sayı 4 (Aralık 2009), s. 40-63.
- EVRENSEL, Feridun (1960). *Gaziantep Ağzı*, Ankara: A.Ü. DTCF Türk Dili Mezuniyet Tezi.
- GEMALMAZ, Efrasiyap (1999). “Ağız Bilimi Araştırmalarının Gerekliliği”, *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni*, Ankara: TDK Yay., s.4-14.
- GÜL, Rıza (1980). *Gaziantep İli Kilis İlçesi Kuru Kastel ve Arzap Köyleri Ağız Araştırması*, İstanbul: İ.Ü.Türk Dili Mezuniyet Tezi.
- GÜL, Rıza (1993). *Kilis Merkez ve Köyleri Ağzı*, Adana: Ç.Ü. Türk Dili Yüksek Lisans Tezi.
- GÜLENSOY, Tuncer (1990). “Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Dil, Folklor, Halk Edebiyatı ve Etnografyasına Bir Bakış”, Türk Millî Bütünlüğü İçinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Sempozyumu, Erciyes Üniversitesi.
- GÜLENSOY, Tuncer (1990). “Güneydoğu Anadolu'nun Folklorik ve Etnografik Yapısı”, Tarihî, Kültürel ve Siyasî Boyutlarıyla Doğu Meselesi Sempozyumu, Ankara: Yeni Düşünce Gazetesi.

- GÜLENSOY, Tuncer (1993). *Doğu ve Güneydoğu Anadolu Ağızları Üzerine Düşünceler*, Ankara:Boğaziçi Yayınları.
- GÜLENSOY, Tuncer-ALKAYA Ercan (2003). *Türkiye Türkçesi Ağızları Bibliyografyası (2. Baskı)*, Ankara:Akçağ Yay.
- GÜLER, Metin (2012). “Türkiye’deki İl ve İlçe Ağızları Üzerine Yapılan Lisansüstü Çalışmalarla İlgili Bir Değerlendirme”, *Turkish Studies-İnternational Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/4, Fall 2012, 1835-1861*.ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, Doi Number :<http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.4052>
- GÜLSEVİN, Gürer (2004). “Türkiye’de Diyalektoloji Yayınlarında Yöntem Sorunu”, Workshop on Turkish Dialects Orient Institute, 19-20 November 2004, İstanbul.
- GÜNŞEN, Ahmet (2009), “Gaziantep Ağızının Şekil Bilgisini Belirleyen Temel Özellikler”, *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/3 Spring 2009, 1081-1123*. ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DoiNumber:<http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.718>
- GÜRTEKİN, Ali Ertuğrul, Hasan ŞAHMARANOĞLU (1995). *Necip Asım Yazıksız (Balhasanoğlu) ve Kilis Ağızı Üzerine İncelemeler*, No 15, Ankara: Kilis Kültür Derneği Yayınları.
- KAFALI, Mustafa (1973). “Suriye Türkleri I”, *Töre Dergisi*, S. 21-22, s.30-34.
- KARAHAN, Leyla (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Ankara: TDK Yay.
- KARAHAN, Leyla (1999).“Ağız Araştırmaları Alanında Yapılması Gereken Çalışmalar”,*Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni (9 Mayıs 1997)*, Ankara: TDK Yay. 697, s. 24- 28.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- KEÇİK, Avni (1992). *Kilis Ağızı*. Ankara: Kilis Kültür Derneği Yay.
- KİLİS VALİLİĞİ (1998). *İl Yılığ, Cumhuriyet’in 75. Yılında Kilis*, Kilis: Valilik Yayınları.
- KONYALI, İbrahim Hakkı (1968). *Abideleri ve Kitabeleri İle Kilis Tarihi*, İstanbul: Fatih Matbaası.

- KOPRAMAN, Kazım Yaşar (1989). *Mısır Memlûkleri Tarihi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- KORKMAZ, Zeynep (2007). *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurum Yay.
- KORKMAZ, Zeynep (2010). “Anadolu ve Rumeli Ağızlarının Dayandığı Temeller”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 2007/1, 87-110.
- KOYUNCUOĞLU, Yaşar (1969). *Kilis Ağzı Üzerine Bir Gramer Denemesi*, İstanbul: İ.Ü. Türk Dili Mezuniyet Tezi.
- SAĞIR, Mukim(1999).“Ağız Çalışmalarında Çevriyazı”, *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni* (9 Mayıs 1997) Ankara: TDK Yay. 697, s. 126- 138.
- (TİMURTAŞ), Kilisli Kadri (1932). *Kilis Tarihi*, İstanbul: Bürhaneddin Matbaası.
- TUNCEL, Metin (2002). “Kilis” Maddesi, *İslam Ansiklopedisi cilt 26*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- TURAN, Cemal (1974). *Gaziantep Ağzı*, İstanbul: İ.Ü.Türk Dili Mezuniyet Tezi.
- UMAR, Ömer Osman (2003). *Türkiye-Suriye İlişkileri (1918-1940)*, Elazığ: Elazığ Ü, Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yay.
- YILDIRIM, Faruk (2002). “Türkiye Türkçesi Ağızları ve Etnik Yapı: Çukurova Ağızları Örneği”, *Türkbilig* 2002/4, 136-153.

AZERBAIJAN CLASSICAL POET AND THINKERS' IDEAS ON ECOLOGY IN THEIR WORKS (XI-XIX. CENTURIES)

Mahmudov Yusif MEHEMEDOĞLU*

Özet

Ekoloji anlayışı ilme dahil edilmezden evvel de insanlar, çevreye dair ilgilerini açık şekilde bildirmiş, tabiat kaygısını ortaya koydukları eserlerde, âdet ve geleneklerinde aksettirmeye çalışmışlardır. Bu cihetten, orta asırlarda yaşayıp-yaratmış, Azerbaycan'ın klasik şair eil yazıcılarının eserlerinde doğaya için kaygılanmaları ve insanların çevreye etkileri meseleleri dikkete layıktır. Çalışmada, Doğu'nun veTürk dünyasının büyük mütefekkirlerinden olan, XI-XIX yüzyıllarda yaşamış Ketran Tebrizi, Nizami Gencevi, Efzeleddin Hakani (Şirvani), İmadeddin Nesimi, Şah İsmayıl Hetai, Evhedi Marağalı, Molla Penah Vakif, Kasım Bey Zakir, Mirze Feteli Ahundzade, Abbaskulu Ağa Bakıhanov, Seyid Ezim Şirvani gibi şahsiyetlerinedebi eserlerinde ekoloji düşüncesinin nasıl içlendiği üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *çevrenin korunması, edebiyat sanatı, ekolojik problemler, nadir türler, klasik şair ve yazıcılar, antropogen faktör, bio-çeşitlilik.*

Development of Ecology Ideas in Works of The Classical Poets and Thinkers of Azerbaijan (Between XI-XIX. Centuries)

Abstract

Even before inclusion in science of the concept "ecology" the population openly declared the relation on environment, sought to reflect care elements to the nature in the creative samples, customs and traditions. From this point of view, deserve attention of a problem of a caring attitude to the nature and influence of people on environment in works of the classical poets and writers of Azerbaijan living and creating in the Middle Ages. In the offered article, from the point of view of studying of ecological thoughts Nizami Gyandzhevi, Afzaladdin Hagani (Shirvani), Imadaddin Nasimi, Shah Ismail Hatai, Avkhadi Maragala, Molla Panah Vagif, Gasim Bey Zakir, Mirza Fatali Akhundzade, Abbaskulu Aga Bakikhanov, Seid Azim Shirvani, etc. thinkers of the East,

*A.A.Bakıhanov adına Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Tarih İnstitutunun dissertantı

including the Turkic world living in the XI-XIX centuries were investigated literary creativity.

Key words: *environment protection, literary creativity, environmental problems, rare species, classical poets and writers, anthropogenous factor, biodiversity.*

Giriş

Azerbaycanda çevrenin korunmasının tarihi çok eski devirlerden başlar. Etraf mühiti ve onun problemlerini öyrenen fundamental elm sahəsi kimi ekiologiya XIX esrin II yarısında yaranmasına bahmayarak, orta esrlerde ehali canlı ve cansız tebiet, onların karşılıklı elakeleri hakkında müeyyen melumatlara malik idi. Bu dövde ekolojiya olmasa da, bitki ve heyvanları öyrenirken onların yaşama şeraiti nezere alınırđı (Mustafayev, 1993). Gündelik heyatda apardıqları müşahideler buna imkan verirdi. Melumdur ki, bu dövlerde tebiet-insan münasebetleri en çoh ovçulukda öz eksini tapıb. Orta esrlerden başlayarak, ele öyredilmiş hepard, kızılkuş, kırğı ve bu kimi ovçu heyvanlar vasitesile ov etmek türk dilli halkların heyatında mühüm ehemiyet daşıyıb. O dövde ov mehsullarının heyli ucuz olması kütleli ovlanma ile neticelenib ki, bu da bir sıra növlerin neslinin kesilmesine getirib çıkarıb. Bele ki, XI-XII yüzilliklerde şir vekulanın, XVII yüzillikde hepardın, XX esrin 30-cu illerinde pelengin ölkemizin faunasından yoh edilmesi kanunsuz ovçuluğun geniş şekilde fealiyyeti ile birbaşa bağılı olmuşdur. Keyd etmek lazımdır ki, Azerbaycan Respublikasının Kırmızı Kitabının ilk neşrine (1989 cu il) dahil edilmiş növlerin sayı ile mükayisede, 2013-cü ilde çap olunmuş ikinci neşre adları dahil edilen növlerin sayı (10 balık, 6 amfibi, 14 reptili, 64 kuş ve 35 memeli) iki defe artıb (Mahmudov, Memmedov, 2014: 89-94).

Şübhesiz, etraf mühitle elakedar kanun ve kerarların mövcud olmadığı dövlerde ehalinin heyvanlara (hüsusen, yırtıcı növlere) nekativ tesiri daha süretle gedib. Lakin, demek olmaz ki, ehali tamamilə tebiye biganekalıb. Bu problemin helline mühtelif senet saheleri (ressamlık, heykeltaraşlık, nekkaşlık, tikme ve tohuma, oyma, döyme, misgerlik, dulusçuluk, folklor, din, el adetleri ve s.) kömeklik gösterib. İndiye dek apardıığımız tedkikatlarda biz bu problemi araşdırmışık (Mahmudov, 2001: 86-88; Mahmudov, 2002: 104-105; Mahmudov, 2002: 43-45; Mustafayev, Dirili (Mahmudov), 2003: 73-81; Mahmudov, 2003: 29-32; Mahmudov, 2004:42-44; Mahmudov, 2004, 178-179; Mahmudov, 2008: 736-730; Mahmudov, 2014:157-186; Mahmudov, Memmedov, 2014: 89-

94). Bedii sözün gücünden meharetle istifade eden Azərbaycanın klasik şair ve yzıcıları eserlerinde probleme lakeyd kalmamış, öz münasebetlerini bildirmeye çalışmışlar. Şifahi halk yaradıcılığı kimi, yazılı edebiyat da esrlər boyu ehalinin etraf mühite münasebetinde maarifçilik karakteri daşmış, hem de sayı azalan növlərin korunması istikamətində yasaklayıcı fikirlər ireli sürerek tebietin mühafizəsində faydalı iş görmüşlər.

Material ve Metodlar

Teakikatın materialını ekoloji ve bedii edebiyat mənbələri, mövzuya aid elmi ve elmi-kütləvi əsərlər təşkil edir. Məkaleni işləyərək mükayisə və araşdırma üsullarından istifadə olunub.

Müzakirələr

Klassiklərimizin yaradıcılığında etraf mühitemünasebet geniş yer tutur. Biz bunu *Ketran Tebrizinin (XI esr)* şeirlərində aydın görürük. Məlumdur ki, mövsüm dəyişikliyi ilə eləkədar hezan dövründə havaların soyuması bitkilərin inkişafına mənfə təsir göstərir:

Çölləri şahta, sazək sardı, yaman esdi küləklər,

Zeferan tek saralıb, soldu gülüstənda çiçəklər (Mirehmedov, Hanbabayeva, 2005: 71).

Şair canlı orkanizmlərin özünə oşar nesl tötətməsini bioloji misəllərlə izah edir. Məsələn, “Her kırmızı mercan olmaz, her yaşıl mina olmaz, yahud “Yahşı fidan ancak yahşı ağacdan emele gele bilər” kimi fikirləri bunu göstərir. Ümumiyyətlə, K. Tebrizinin “Divan”ınınesasını təşkil edən mədhnamələrdə heyranədicə tebiet təsvirləri özünə yer tapmışdır. Keyd etmək lazımdır ki, Ketran Tebrizinin yaşayıb-yaratdığı dövrdə Azərbaycan ərəzində Şirvanşahlar, Revvadilər və Şəddadilər sülaləsi hökm sürürdü. Kifayət kəder ihtiləflərin, çekişmələrin baş verdiyi bu dövr kəskinliyi ilə seçilirdi. Belə bir ağır vəziyyətdə Ketran Tebrizi Azərbaycan hökmdarlarına və onlara məhsus dövlət hədimlərinə çohlu mədhnamələr həsr etmişdir. O, kəsidlərində ölkenin hökmdarlarını bərişığa, birliyə və dostluğa çağırırdı. Mədhnamələrində dövrün tarixi hadisələri və görkəmli şəhslərlə bərabər, ölke və şəhərlərin tebieti də tərənnum olunub (Tebrizi, 1967: 24). Şairin ədəbi irsində canlı və cansız tebiet bedii lövhələr şəklində əksini tapıb. Böyük sənətkarlardan çoh azı Ketran kimi tebiet mənzərələrini təsvir və tərənnum etməkdə ustadlıq və məhəret göstərə bilmişdir (Tebrizi, 1967: 26). Şübhesiz, özündən sonrakı bedii söz ustalarına tebietemünasebet bəhimindən K. Tebrizinin təsiri olmuşdur.

Şaire *Mehseti Gencevinin (XII esr)* rübailerinde etraf mühite tesir gösteren abiotik ve biotik faktörlerin adı çekilir:

Bir bah, o benövşelik nehoşdur, dilkeş!

Çöllerde tutub sanki kükürd, od, ateş... (Mehseti, 2004: 49)

Ovçuluğun kaydasız ovlanma neticesinde tebiyete vurduğu ziyanın mikyası tarihen çok geniş olmuş ve bu sebepten diğer amillerle beraber, onun etraf mühite tesiri bir sıra növlerin kökünün kesilmesine getirib çıkarmıştır. Bellidir ki, orta esrlerde ovlama zamanı ele öyredilmiş kırğı ve şahin kimi yırtıcılardan istifade edilmiştir. Bunu M.Gencevi aşağıdaki rübaisinde çok düzgün tesvir edib:

Men tikansız, teze, etirli gülem,

Kemlerini çeken şeyda bülbülem.

Şahların kolunda oturan kırğı

Düşmüdür toruna, eyleme sitem!(Mehseti, 2004:109)

Şaire tora düşen heyvanlara karşı ehtiyatlı ve rehimli olmağa, belelikle, ehalini etraf mühite münasebetde doğru yola seslemiştir. Mehseti heyatin nece ve neden yaranması meselesi barede düşünmüş, onun evveller suda inkişaf etdiyini, daha sonra iklimin keskin istileşmesi neticesinde suyun çekilmesi ile elakedar tedricen kuru mühitin – torpağın emele gelmesi hakkında maraklı fikir söylemiştir:

Kurdu suyun ahıyla felek çardağı,

Tonkal kaladı canda kemin yığnağı.

Yeller kimi gezirem daim dünyanı,

Hardandı görüm vücudumun torpağı (Mehseti, 2004: 51).

Azerbaycan klasik edebiyatında bu cür fikirler sonraki dövrlerde de devam etdirilmiştir (Mirehmedov, Hanbabyeva, 2005).

Hakani Şirvani (XII esr) etraf mühite tesir gösteren abiotik faktörlerin faydasını yüksek kıymetlendirir. Hüsusiyle, güneş enerjisinin tebiyette baş veren deyişikliklerdeki rolunu keyd edir:

Seninle bezenir dünya camalı,

Sayende deyişir alemin halı (Hakani, 2004: 24).

Etraf mühitin zeruri komponenti kimi su ve torpağın insanın teserrüfat fealiyyetinde rolu onun yaradıcılığında kabarıq verilmişdir:

Sen kara torpağa su versen eger

Bir ilde gül açar karşında bostan (Hakani, 2004: 514).

Hakani burada ekin üçün münbit torpakdan istifade etmeyi, onu vahtaşarı suvarmağı meslehet görür. Bildirir ki, yalnız bu halda emeyin behre verecekdir. Bununla o, suyun cansız ve canlı tebiet üçün ehemiyetini nezere çatdırır. Hakaninin insan ekologiyasına aid fikirleri de maraklı ve düşündürücüdür.

Dahilen efi ilan, tavus rengem zahiren,

Mühteser, bil, yolkesen dive menem yol gösteren (Hakani, 2004:276).

Bir çoh insanlarda nekativ karakterin formalaşması, zererli verişlerin yaranması şairde teesüf doğursa da, bunun yer üzünün her yerinde olduğu kenaetine gelir:

Tekce bizim ölkemizde vefa yohdur, zenn eleme

Yer üzünün heç yerinde ondan bir iz yohdur esla.

İnsanların mecazında insanlığı az ahtar ki,

Çalağanın yuvasından kanadlanmaz heç vaht huma (Hakani, 2004:320).

Tekcekloballaşan çağdaş dünyamızda deyil, H.Şirvaninin yaşadığı dövrdə de insana münasebetkan edici olmamışdır. Başka sözle, insan ekologiyası problem kimi hemişe yardımcı adamları, mütefekirleri düşündürmüş, ondan çihş yollarını ahtarımış, bütün yaradıcılıkları boyu ibretimiz fikirler, nesihetler söylemekle cemiyeti, genc nesli terbiye etmek istemişler. Hakani hemçinin “insanlık” probleminin yalnız bizim ölkədə yoh, bütün dünyada mövcud olduğunu teessüflekeyd edir. Hazırda bu problem klobal mesele kimi aktualdır.

Hakani “Kuşların söhbeti” adlandırdığı “Medhiyye”lerinin birinde mühtelif kuşların dili ile bezi bitkilerin hüsusiyyetlerini açmağa cehd edib (Hakani, 2004:160-162):

İlk defe ağ çiçeyi medheledi göyerçin,

Dedi: - Acı yarpakda şeker yığır bizimçün.

Melumdur ki, ışık enerjisinin tesiri altında bitkilerin yaşıl hüceyrelere keyri-üzvi maddelerden üzvi madde olan nişastanın sintezi heyata keçirilir. Sonra nişasta şekere-klüközaya çevrilerek bitkinin diger orkanlarında toplanır. Fotosintez adlanan bu proses neticesinde etraf mühite çohlu oksijen ve su buharı dahil olur. Belelikle, etraf mühitte karbon kazı ile oksijenin nisbeti balanslaşır. Atmosfer havasının vahtaşırı çirklenmesine bahmayarak, terkindeki karbon kazının mikdarı demek olar ki, sabit kalır. Ona göre de yaşıl bitkilerin bol olduğu erazinin havası temiz ve serin olur. Hakani “acı yarpakda şeker yığır”, dedikde bitkilerin yarpaklarında hazırkı elmi anlamda fotosintez prosesininin getdiyini nezerde tuturdu. Elbette, bitkilerin ehemiyyeti yalnız bununla bitmir:

Bu otlardan, güllerden hansına üz tutsak biz

Bu şahların içinde hansıdır daha عزیز...

Biz de sene bir zaman verdik eger derdi-ser

Güller etir yayanda derdi, kemi sildiler (Hakani, 2004:162).

Şair burada bitkilerin şefaverici hüsusiyyetlerine dikketi yöneltmişdir. Melumdur ki, tıbb elminin kifayet keder inkişaf etmediyi orta esrlerde ehali hesteliklerin müalicesinde türkeçare üsullarından behrenlenmişdir. Ona göre de, tebietdeki derman bitkilerini yahşı tanıyır, onlardan derman hazırlanması ve müalice üsullarını bilirdiler. Bele bitkilerden kızılgül daha faydalı hesab edilirdi. Bize göre, hoş iyi, gözle görkemi, müalice ehemiyyeti, uzun müddet çiçek açması ve diger sebebler kızılıgüle ehalide daha çoh marak yaratmış, onu mükeddesleşdirme seviyyesine çatdırmışlar. Hakaninin aşağıdaki misraları bele neticeye gelmeye esas verir:

İsteyirem güllerden kızılıgülün hetrini

Peyğemberin terinden alıbdı öz etrini (Hakani, 2004:162).

Kızılıgül ve başka bitkilerin mükeddeslik-tohunulmazlık simvolukimi tekdin edilmesinin (meselen, “kızılıgülün kohusunu peyğemberin terinden aldığı” deyimi) etraf mühitin korunmasında ehemiyyeti olub. Analoji hallar heyvanların mühafizesine de müsbet tesir gösterib (Mahmudov, 2002: 104-105). Şübhesiz, hedislerde ve dini revayetlerde pişiyin, göyerçinin, hürümçeyin ve bezi başka heyvanların (o cümleden bitkilerin) Mehemmed Peyğemberin ve imamların onlara hoş münasebeti ile korunması arasında bağıllık vardır.

H.Şirvaninin yaradıcılığında mühtelif bitki ve heyvan adlarına çox rast gəlinir; kuşlardan bülübül, kumru, sar, selsel, teyhu, tuti, bubbu, enka, göyerçin, karğa, keklik, kırğı ve b., bitkilərdən süsen, lale, serv, nergiz, ağ çiçək, yasemen, kızılgül və s. təsviri şairin yaşadığı orta əsrlərdə mövcud olmuş birçox müasir bitki və heyvan növlərinin adlarının doğru olduğunu göstərir (Hakani, 2004). Göründüyü kimi, o dövrdə müasir məzmunə uyğun gəlməyən növmühteliflikləri də az deyildir.

Biosenozu təşkil edən canlı orqanizmlər daim bir-birilə mühtelif münasibətdə olurlar. Təbiətdəki geniş əlaqələrin tipik nümunəsi kimi rekabet, yırtıcılıq, parazitizm və s. Hakaniyənin şeirləri üçün seçiyəvidir:

Pence atıb ceyranın boynunu sındırdı şir,

Göyerçində şahinin caynağında har olub (Hakani, 2004: 444)

Burada yırtıcı heyvanlardan şir və şahinin kidalanma hüsusiyyəti açıq bildirilir.

Nizami Gencevinin (XII-XIII əsr) fikrincə, yerlərdə bolluq və firavanlıq, təbii sərvətlərin zənginliyi bir sıra amillə yanaşı, təbiətə insan kayğısından da asılıdır. Akademik B.Budakova görə, eger təbiəti sevdirmək Nizami Gencevidən başlanırsa, ətraf mühiti qorumaq fikri də bu dahi şairin adı ilə bağlıdır (Budakov, 1992).

Canlı təbiətin qorunması Nizamiyənin “Yeddi gözəl” (Nizami, 2004) və “Leyli və Mecnun” (Nizami, 2004) poemalarında daha aydın görünür. “Behramın ova çıxması və gurları dağlaması” behsində (“Yeddi gözəl”) şair təbiətin qorunmasına yönəlmiş ovçuluq kaydalarını təkrar edir:

Yıhsaydı yüz guru eger yan-yana, Kıymazdı dördayışıkurtarmayana. Vəya, Onun bir belece adətində vardı: Gəncgurun kanını haram sayardı.

Behram şah tutduğu körpə və gənc heyvanları öldürmür, onları damğalayıb burahır. Damğa vurulmuş vəhşi heyvanları kimse ovlamağa cüret etməzdi. Nəticədə ov heyvanlarının ovlanması bərdə hüsusi kaydaların təbiki körpə və gənc heyvanların salamat kalmasına şərait yaradırdı.

Şahın damğasıdır yaşadan bizi

Düz sürək koy ömür köhlenimizi.

N.Gencevi ətraf mühitin qorunmasında dövlət başçılarının münasibətə hüsusi əhəmiyyət verir:

O gurlar ovlayan Behram çağında
Gurlara kurtuluş vardı dağında.
Kolu güçlülerden ölkemizde, bah,
Karışkalar bele olmuş sinedağ (Nizami, 2004: 63-64).

“Leyli ve Mecnun” poemasının “Mecnunun ahuları azad etmesi” behsinde (Nizami, 2004: 124) Nizami tebiye münasebetde edaletli olmağa, onun gözelliklerini duymağa çağırır. Mecnunun dilinden ceyranları ovlayıp başını kesmeye hazırlaşan ovçunu kınayır:

Ahular başından götür teleni,
Onları azadet, sevindirmeni.
Yazık heyvanlara ne kesdin vardır?
Onlar heyat için yaranmışlardır.

yahud

Ey zalım ititek yazığı tutan
Aç kurduğın toru, zülümünden utan (Nizami, 2004: 126).

N.Gencevi bu şiir parçasında ehalide tebiye lakeyd münasebeti pislemekle, onların kelbinde tebiye kaygı ve ekoloji medeniyet hissi aşılamağa çalışmış, canlı orkanizmlere tesir gösteren biotik amillerin rolunu keyd etmiştir.

Antropogen faktor kimi, insanın etraf mühite tesiri minillikler boyu mövcud olub. İnsanın tebiye nekativ münasebetini şair bu cür kiy-metlendirir:

Bu vehşi, yırtıcı, divhislet insan,
Semimi dost deyil, uzak olondan!
Her maral ovçunun zülmünden kaçır,
Yırtıcı, vehşidir hele insanlar.
Çölde şuh bir ceyran düşmeyir ele,
İnsandan sığırır dağa, köhüle (Nizami, 2004).

Bitki ve heyvanlara nekativ münasebetine göre N.Gencevi burada insanı “vehşi”, “yırtıcı”, “divhislet” adlandırır, dostlukda semimi olmadı-

ğı için ondan uzak durmağı tövsiye edir. “Her maral ovçunun zülmünden kaçır, Yırtıcı, vehşidir hele insanlar” deyende o, bunu nezerde tutub.

Eserdekeyd olunur ki, çöl heyvanları antropogen amillerin tesirinden öz yaşayış yerlerinin terk ederek yeni eraziler ahtarırılar. Bezileri ise heyat terzini deyişir. Neticede, ekser heyvanlar yeni şeraite uyğunlaşa bilmeyib telef olurlar. Nizami bir orjinal misal getirir: Düzenlik erazilerde, çöllüklerde yaşamağa uyğunlaşmış ceyran insandan kaçarak dağa, köhüle sığınır (*yene orada*).

Nizami biotik amillerle beraber, canlı orkanizmlere tesir gösteren abiotik faktorların da adlarını çekir. O, zererli kimyevi maddelerin canlılar için tehlike menbeyi olduğunu keyd edir ve bezi kimyevi maddelerin hüsusiyyetlerini açıklayır:

Kükürd cehennemidir bu zülmet çöl ezelden,

Hoşbeht o kimsedir ki, tez ayrıla bu çölden,

Ağzının suyu ahır, nefsin cehd ele sönsün,

At kükürd ocağına, od tutsun, küle dönsün (Nizami, 2004: 193).

Burada kükürdün zererli madde olduğu gösterilir. Nizami heç ne bitirmeyen, fauna ve flora cehetden heyli kasıb olan erazileri “zülmet çöl”ne, “kükürd cehememi”ne benzedir. Pis elamet kimi nefsi söndürmeyin yolunu kükürd ocağına atıb küle döndermekde görür, etraf mühitin çirklenmesinde kükürdün bir zererli madde kimi rolundan danışır.

Atmosferin, torpağın ve suyun kimyevi çirklenmesi müasir dövrün ekoloji problemlerinden biridir. Bu problemin orta esrlerde de aktual olduğu barede N.Gencevi bize melumat verir:

Deyerdin bu yerler iki hisseydi:

Torpağı gümüşdü, suyu cövherdi.

Ne gümüş üstünde dincelmek olar,

Ne cive su kimi içmeye yarar.

O yer tutulmuşdu bele bir derde,

Çökmüşdü torpağa kara bir perde,

Hardaki, içmeli bir çeşmevardı,

İçinde su ile cive kaynardı (Nizami, 2004: 175)

Şair burada etraf mühit çirkendiricilerini özüne mehsus ustalıkla verebilmiş, torpağın ve suyun çirklenmesini kabarık tesvir etmiştir. Bele ki, o, ilkbahışda “torpağı gümüş”, “suyu cövher”görünen birer azinin “derde tutulduğunu”, “torpağa kara perdenin çökdüyünü”, harda içmeli çeşme varsa, “içinde su ile civenin kaynadığını” gösterir. Gümüş ve cive ağır metal kimi konserogen tebietlidirler. Bu maddelerle çirklenmiş torpakda mehsul yetiştirmek, onlardan işmeli su kimi istifade etmek pis neticeler vere biler. Nizami bunu elmi cehetden düzgün esaslandırmışdır:

Çeşmeler bulanıb kaynaşan zaman,

Heç kimse eyili biçmezdi ondan.

Bilmeyi biçseydi bir adam eger,

Onu öldürerdi suda kız eher (Nizami, 2004: 175).

N. Gencevi çirklenmiş torpak ve suyun orkanizme menfi tesiri ile yanaşı, ışık, rütubet, temperatur, külekves. kimi iklimamillerinin decanlı-laratesirinikeydetmekle, ekoloji fikirlerini söylemiştir. “Yeddi güzel” poemasındaki “Heyir ve Şer” behsinde tesvir olunan isti, semumyelininetrümühiti“yandırıp-yahdığ”, “susuzlukdan çat-çat olmuş” torpakda heç ne bitmediyi, hedden artık yüksek temperaturun canlılara öldürücü tesiri barede Nizami Gencevinin kenaeti elmi bahımdan düzgündür (Nizami, 2004: 225-243).

Canlılar alemininin yaşaması ve normal inkişafı için atmosfer havasının normal terkibde olması esas şertdir. Bu, yaşıl bitkilerin istehsal etdiyi oksijenin hesabına mümkündür. Fotosintez prosesineticesindeyaşıl bitkilerin hasiletlediği oksijen bütüncanlıların yaşayışını teminedir. Müa-sirekologiyanın başlıca kayğlarından birine çevrilmiş bu mesele, Nizami Gencevinin düşüncelerinde eksinitapıb:

Bir yerde göyerti bitmese eger,

Orda canlı mehluk nece ömür eder? (Nizami, 2004)

Yerüzerinde heyatın mümkünlüyünü temin eden fotosintez prosesi XIX esrderus alimi K.A.Timiryazevterefinden öyrenilmesine bahmayarak, ondan yeddi esr önce fotosintezin ehemiyyeti Nizaminin yaradıcılığında inkişaf etdirilmiştir. Heyatın yaranması hakkında ister elmek eder kite-sevvürler (XVI-XIX), isterse de elminezeriyyeler (1924) ve tecrübelerden (1953) heyli kabak Nizami Gencevi “İsgenderin yeddi alimlehelvete çekilmesi” şeirinde (“İsgendername” poeması) bu mesele barede fikir söylemiştir (Dirili, 2007). Nizamiye göre, heyat ilk defe olarak suda

meydana gelmiş, kuru mühite keçid sonradan baş vermişdir (Gencevi, 2004: 98-108).

Heyatın emele gelmesi barede ilk elmi ferziye 1924-cü ilde rus akademiki Aleksandr Oparin tərəfindən ireli sürülmüşdür. Oparin nezeriyyəsi heyatın keyri-üzvi materiyadan emele geldiğini iddia edir: Evvelce canlı maddenin kimyevi tərkibini təşkil edən ilk maddələr yaranmışdır. Daha sonra heyatın emele gelmesi aşağıdakı mərhələlər üzrə getmişdir: Birincisi, keyri-üzvi molekullardan üzvi maddələrin abiogen sintezi. İkincisi, üzvi maddələrin katılmaşması – koaservat damlalarının meydana çıxması. Üçüncüsü, molekulların öz-özünü tələtmesi prosesinin yaranması. 1953-cü ilde Amerika kimyaçısı Stenli Müller yuxarıdakı ferziyyəni laboratoriyada təcrübədən keçirərək, keyri-üzvü maddələrdən üzvü maddələr sintez etmişdir (Ahundov, 1996). Nizaminin geldiği kənaət müasir elmi nezeriyyələrlə üst-üstə düşür. O, canlı orqanizmlərə təsir edən faktorları dəqiq izah edəbilmişdir.

Encirin budağı bom-boş kalardı yayda,

Enciryeyən olsaydı, bütün kuşlar dünyada (Nizami, 2004: 64).

Şair təbiətə öz-özünü tənzimləyən kompleks kimi yanaşırdı. Onun, fikrincə, bütün kuşlar encirlekidalansaydı, onda bu bitkinin kökü kəsildirdi. Lakin kuşların yalnız bezi növləri encirin meyvəsi ilə yemlənir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, təbiətin korunması Nizami dövrünün səciyyəvi kaydalarından olmuşdur. Şairin əsərlərində buna aid misallar çoxdur:

Almasından pası sil, odböceyə deymeş adam,

Nece gör beslər o zülmetdə kiçik ülkerini (Nizami, 1988)

Ateşböceyi (odböceyi) kimi faydalı heşəratların korunması müasir ekologiya elminin problemlərindən biridir. Ateşböceyi, heşəratlar (cücüler) sinfinin böcekkimilər (sertkanadlılar) dəstəsindən olub, gecələr işıq saçan fenerciyi hatırladır. Ona bezi yerlərdə işıldakuş da deyirlər. Erkekleri kanadlı, dişi ferdleri kanadsızdır. Erkek cücünün "fener"i kısıa - müddətə yanır, kanadsız dişi böceyinki isə yay fəslində bütün gecəni yanır və öz ətrafını işıqlandırır. Ateşböcek bir çox bitkilərin aktiv zərərvericisi olan ilbizlərin çanağına girərək onu telef edir (Dirili, 2007). Faydalılığına görə şair, "odböceyə deymeş adam" deməklə, ona tohunmamağı, öldürməməyi məsləhət görür.

N.Gencevi düzgün olaraq bitkinin məsuldarlığını torpağın münbitliyi ilə əlaqələndirmiş, mühit amillərindən biri kimi onun təsirini yüksək qiymətləndirmişdir.

Bu torpağın canını gösterdi bir gül ile

Eklin nebzini tutdu üreyin öz eli ile (Nizami, 2004: 26).

Marağalı Evhedinin (XIV) yaratıcılığında canlı alem, onun yaranması ve inkişafı geniş yer tutur. Şairin "Yaradılışın başlangıcı" (Evhedî, 2004)şeyri bu cehetden seciyyevidir. O, heyatın menşeyinin su, toprak, hava ve od kimi dörd ünsürden başlangıc götürdüğünü kabul etmiş, onların karşılıklı tesiri neticesinde keyri-üzvi maddelerin, bitkilerin ve heyvanların emele geldiğini göstermiştir:

El-ele vererek dörd ünsür özü,

Meşhur üç mövludu yaratdı özü (Evhedî, 2004: 53).

Marağalı Evhedinin "Bitkilerin ve ağaçların yaratılması" ve "Heyvanların yaranması" şeyirlerinde bitki ve heyvanların emele gelmesi, inkişafı, heyat terzi, bioekoloji hüsusiyyetleri eksini tapıb. İnsanın kamilleşmesi ve menevi cehetden zenginleşmesinin tebieti derk etmesinde ehemmiyyetini keyd eden şair, burada biliyin roluna hüsusi deyer verir. Bu, hem de insanın ekolojisi bakımından faydalıdır.

Yohdur bilik kimi bir abi-heyat,

Ancak bilik verer insana nicat (Evhedî, 2004: 46).

Davamlı ve sağlam nesil töretmek her bir canlı orkanizmin telebatıdır. Bu, növün sahlamasında başlıca meselelerden biridir. Evhedî nesil artırmaya dair yazdığı şeyirlerinin birinde doğru olarak "tohum seperken" dikketli olmağı tövsiye edir. Burada irsiyyeti öne çeken şairin fikrinde, sağlam valideynden sağlam da övlad dünyaya gelir.

Sen nesil töretmek fikrinde olsan,

İsmetsiz kadınla evlenme, dayan.

Övladın yaramaz, ya oğru olar,

Tohum pis ekilse, pis de verer bar.

Keyd etdiyimiz kimi, torpağın mehsuldarlığında onun münbit olması esas şertdir. Tekce cücerme kabiliyyeti olmayan zay tohum deyil, şoran toprak da mehsul vermir. Aşağıdaki misralarla şair bu meseleye düzgün münasebet bildirib:

Şoran yer, pis tohum ahı ne verer,

Bes tüstün ne sayak ağılık getirer?! (Evhedî, 2004: 110)

M.Evhedinin yaratıcılığında canlı orkanizmin bioloji hasseleri, mühite uyğunlaşma, üzvi alemin inkişafı, etraf nühitin korunmasının ehemmiyeti ve s. meseleler de yer almıştır.

Dünyagörüşü cehtden hürufi-panteist olan *İmadeddin Nesimi (XIII esr)* Allahla tebieti eynileşdirmiş, Allahın insanda ve tebiet cisimlerinde tecellesi ideyasını tebliğ etmiştir. Nesimiye göre, ruh cansız tebietden canlı tebiete (bitkiye, heyvana, insana) doğru inkişaf edir (Araslı, 1972: 27). O, gerçekden insanı tekamülün son merhelesi hesab edir, bütün şerlerinde insanı tebieti ve heyat gözelliklerini duymağa, ondan zövk almağa çağırırdı. Demeli, Nesiminin poeziyasında etraf mühitin korunması tebliğ olunmuş, tebiete mehebbet vekayğı hissleri aşılarmıştır.

Keyd etdiyimiz kimi, İ.Nesimi tebiete hürufilik telimi esasında yanaşır ve canlı tebietin özünden yarandığı fikrini ireli sürür. XIX esrde Nesiminin bu ideyası elmi esaslarla sübut olundu. İnsana ali varlık kimi bahan şair, panteizm cereyanının kabul etdiyi kimi ruhun cemadet, nebatet ve heyvanatdan keçerek insana doğru inkişaf etdiyi fiktinde idi (Araslı, 1972: 28).

Çün hakdan eyler sefer meden nebat olur şecer

Rovşen görür ehli-nezer kol tömeyi-heyvan gelir.

Çüntömeyi- heyvanolur, odaki,insücanolur

İnsanavasilolmağabidestüpaperrangelir (Nesimi, 2004: 200).

Nesimiye göre, insan öldükde ruhu çıhır, cesedi torpağa karışır, bitki şeklinde heyata kayıdır. Torpakdan meden, medenden nebatet, nebatetden heyvanat yaranır. Biosferde baş veren maddeler dövranı İ.Nesimi yaratıcılığında düzgün esaslandırılıb. Şair tebietşünaslığın hele yahşı inkişaf etmediyi dövrdde ortaya maraklı suallar koyur: “Odu su, torpağı yel aldı nedendir adem?” Panteist şairin eserlerinde tebiet gözellikleri terennüm edilse de, onun esas obyektı insandır. Nesimi bele hesab edirdi ki, tebiet, yer, göy öz hizmetlerini ve deyerini insandan alır (Araslı, 1972: 28).

Şairin tebiet görüşlerinde abiotik faktor kimi kosmos amillerinemünasebeti de dikketelayıktır:

Güneşin kürsi, neden yer üzüne şöle verir,

Yene bir meşelde nur nedir, nar nedir ? (Nesimi, 2004: 15).

O, bununla Güneş enerjisinin canlıların heyatında faydasını gösterir. Dördlüklerinin birinde heyatın dörd ünsürden yarandığını bildirir: “Dörd sütun üstündekurulmuş bu can,Varlık ölkesinde odur hökmran.” Göründüyü kimi, Nesiminin poeziyasında etraf mühite münasebet hüsusi yer tutur; insanın ekolojiyası, canlıların tekamülü, heyatın emele gelmesi ve tebiî servetler hakkında mülahizeler. Şair kezel vekesidelerinde tebietde baş veren fesil deyişikliklerini, o cümleden yazın gelişi ileelakedar etraf mühitde, hüsusiye bitkilerin heyatında canlanmanın müşahide edildiyini oldukça tebiî vermişdir:

Benövşe oldu, gel ey dilber, tamaşa kıl bu gülzare

Burahdı könçeler perde, beşaret bülbülü-zare.

Şekayik perdeden çıhdi, boylandı bağ ile bostan,

İrişdi gülşenin hüsnü, boyandı rengi ezhare.

Çemenler mühtelif oldu, hezar elvan çiçeklerden

Açıldı lalevü nesrin, şükufe geldi eşare.

Açıldı nergisu lale, tutubdur yasemen çadır

Söyütler, ergevan titrer, kamışlar mindi enhare (Nesimi, 2004: 44).

Göründüyü kimi, İ.Nesimi burada dikketi tebietin gözelliklerine ve onun korunmasına yöneldib.

Şah İsmayıl Hetai (XV-XVI esr) görkemli devlet hadimi olmakla beraber, hem de istedadlı sair idi. Onun yaradıcılığında Azərbaycan tebietine mehebbet, ehalinin etraf mühite münasebeti, insanın ekolojiyası esas yerlerden birini tutur. Şairin meşhur “Dehname” eseri “Bahariyye” şeiri ile başlanır:

Kış getdi, yene bahar geldi,

Gül bitdivü laleazar geldi.

Kuşlar kamusu fefane düşdü,

Eşk odu yene bu cane düşdü... (Hetai, 2004: 245)

Şeir bütövlükde yazın elametlerini bildiren mövsüm deyişikliklerini eks etdirir; havaların istileşmesi, tebietin oyanması, bitkilerin ve heyvanların heyatında çohalma dövrünün başlanması, köçeri kuşların uçub gelmesi, çayların daşması ve s.

“Döndü vetenine cümlekuşlar,

Geldi yuvasına kırlakuşlar.”

“Kuşlar yuvadan uçurdu bala,

Ahu yine süd verir kezala.”

“Çaylar bulandı, yıhdi arhın,

Bağlar ağacı göyertdi şahın.”

“Daylar tüledi, burahdı yalın,

Kışner çalağan kulun misalı.”

“Yüz dürlü eba geyib çemenler,

Ağ donunu geydi yasemenler.” (Hetai, 2004: 246-248)

Şeirde bioloji mühtelifliye aid çohlu nümuneler var: heyvanlardan - day (at), enka (simurğ kuşu), muş(siçan), kezenfer (şir), ejder (ejdaha, ilan), nemir (peleng), herguş (dovşan), kırkovul, bülbül (endelib), durna, laçın, turac, kumru, ku, çalağan, sığırçın, göyerçin, baykuş, keklik, ötgün, bağrı kara, uğab, kur-kura, murçin, çüre, nerge, kırlakuş (karankuş), fahte (çöl göyerçini), çetük (pişik), beir (deve), ahu (ceyran), koyun, keyik, peyik, şahbaz, dağ buğası, cücülerden zenbur (bal arısı), mur (karışka); bitkilerden - nergiz, bid (söyüd ağacı), enar (nar), serv, neylufer (nilufer, su zambağı), gilas, alma, lale, süsen, benövşe, hinzale, verdi-kaymak (kaymakçiçeyi), kuzukulağı, tekesakkalı, rez (tenek, meyne) ve s. Bunların bir çohuna müasir flora ve faunamızda rast gelinse de, bezi növlerin sayı mühtelif sebebler neticesinde azalıb, yahud kökü tamamile kesilib. Onların arasında fantastik karakter daşıyan canlılar da vardır. Meselen, simurk, ejdaha ve s.(Hetai, 2005: 245-248).

Ş.İ.Hetai koşmalarının birinde daha dörd kuşun adını çeker:

Dörd şey vardır ovu almış destine

Bir şahın, bir toğan, bir espir, bir baz (Hetai, 2005: 342).

Şair adları çekilen kuşların yırtıcı olduklarını, ov etmekle kidalandıklarını göstermek isteyib. Bu koşmada bildirir ki, insan üçün daha vacib olan emeller elm, kelam, nefis, saz...heyir, şer, ibadet, niyazdır. O, insanın çekinmeli olduğu şeyleri dekeyd edir. Hetainin fikrinde, bele adamlar cennet üzünü görmez; “bir münkir, münafik, bir Yezid, kanmaz”. Her bir insanın etraf mühite münasebetinde onun meneviyyatı esas amillerden biridir. Ona göre de şair bu meselelere yaradıcılığında geniş yer verir. Türk ruhunun daşıyıcısı kimi sazı uca

tuttur, meneviyyatı sağlam insanı sufi hesab edir. Ehaliden tebietdeki her bir canlıya, o cümleden çöl kuşlarına karşı dikketli olmağı tövsiye edir:

Yol daşını yol kuşuna

Atma, kardaş, kerem eyle (Hetai, 2005: 346).

Ş.İ.Hetai aşağıdaki misraları ile ovçuluğun canlı tebiyete tesir gösterdiğini, bununla bezi növlerin (meselen, “keyik”in-ceyranın) kütleli ovlanma neticesinde sayının azaldığı ve ya kökünün kesildiğini fikrini bildirmek isteyir:

Sene derem, sene, sürmeli keyik,

Kaçma menden, kaçma, avçı deyilem (Hetai, 2005: 353).

Şah Hetinin bu narahatçılığı sebepsiz deyildir. Yahın yüzilliklerekeder Azerbaycanın erazisinde ceyranın sayı on minlerle ölçüldüyü halda, hazırda onlar cemi bir neçe yüz başla yalnız koruk şeraitinde artırılıb mühafize edilir. Görünür, bu problem o dövürde de aktual olub.

Hetainin şeirlerinde yerli faunaya aid olmayan bezi heyvanların adları hallanır:

Fil yükün yükletme, karınca çekmez,

Dürlü reyhan çohdur, gül kimi kohmaz (Hetai, 2005: 351).

“Fil” sözü burada mecazi menada işlenmişdir. Yeni, filin yükünü karınca çeke bilmez. Onun müasiri aşık-şair Dirili Kurbanı (XV-XVI esr) de şeirlerinin birinde fil ve kergadan sözlerini işletmişdir (Kurbanı, 2006: 72). Burdan bele neticeye gelmek olar ki, hemin dövürdehalinin bu heyvanlar hakkında melumatı var imiş. Fikrimizce, bu, hem de onu gösterir ki, fil ve kergadan kimi heyvanlar yahın yüzilliklerekeder Azerbaycan faunasında mövcud olmuşdur.

Şeilde adı çekilen karınca ise bioloji növ olan karışkadır. Bu, Kurbanide de var:

Karıncalar yuvasını kayırdı.

Gözel keklik balasını doyurdu (Kurbanı, 2006: 104).

Burada, karıncanın (elece de kekliyin) nesil kayğıısına kalması nezerde tutulursa, Hetainin şeirinde fil ilekarışkanın beden ölçülerine nisbetde yük götürme kabiliyyetlerinin mükayisesi verilir.

Reyhan etirli, kidalı terevez bitkisidir. Hetai şeirlərinin birində reyhanın bir neçə növünün (“dürlü”-cürbecür, çohlu) olduğunu bildirir, ancak hamısının etirli, “gül kimi kohuyan” olmadığını da keyd edir (Hetai, 2005)

Hetayim der bayağı,
Atılandır bayağı.
Kuşlarda nekuşu var,
Tepesinde ayağı? (Hetai, 2005: 356).

Hetainin bu bayatısı mezmunca tapmaca karakterlidir. O, burada bir heyvanın harici kuruluşu hakkında kısa təsevür yaratmaq adını soruşur. Bayatı janrında deyilən tapmacalar el arasında da çoh yayılıb. Aşağıdakı bayatı mezmunca Hetaininki ilə eynidir. Her ikisində cavab çeyirtkədir:

Aşık elden yuharı,
Şana telden yuharı.
Aşık bir şey görübdü,
Dizi belden yuharı (Abdulla, Babazade, Memmedli, 2004: 238).

Her iki bayatı-tapmacada çeyitkenin morfofizioloji kuruluşu, davranışı, hareketi çohkisa ve yığcam təsvir edilmişdir ki, bunun da öyredici əhəmiyyəti vardır. Tapmacaların bu şəkildə təqdim edilməsi onu daha rahat yadda sahlamağa imkan verir. Keyd edək ki, Ş.İ.Hetainin təbiətə bağlı bütün şeirləri ahıçıdır. Ona görə də asan kavranılır və yadda yaxşı kalır.

Mehemmed Füzuli (XV-XVI esr) "Metleel-etikad" kitabında "Alemin hissələrinin dərk olunmasına dair kainat cisimləri, təbiətin dörd ünsürü və mürekkeb varlıqlar barədə məkraklı fikirlər söyləyib (Füzuli, 2005: 21-136). O, mürekkeb varlığı 3 cismə bölür: 1. Minerallar 2. Bitkilər 3. Heyvanlar. M.Füzuli heyvanlarla insanlar arasındakı mövcud biotik əlakələri görür, lakin insanı təkamülde daha yüksək kuruluşlu canlı hesab edir. Varlıqların bir-birilərinə keçməsi haqqında fərziyyələr irəli sürür, canlı orqanizmlər, lazım olan yaşayış vasitələri barədə düzgün nəticə çıxarır. Şair "Heft cam" əsərində bitkilərin cüçərmə və inkişafına təsir edən ekoloji amilləri göstərir:

Gah tərpeşim yeldən olub, gülmüşəm hər vekt,
Bezen də ki, atəşlər ilə eyledim ülfət.

Bezen ulu toprakdan alıb, neşv-nümanı,

Bezen de sudan toplayarak zövk sefanı (Füzuli, 2005: 137-154).

“Neşv-nüma” dedikde böyüme ve inkişafı nezerde tutan şair, bundan ötrü “ateş”- od, yeni istilik, temperatur, ”yel”-hava, “su” ve “torpağ”ın vacib olduğunu bidirir. Füzuliye göre, orkanizm mühitden o şeyleri teleb edir ki, hemin şeylerden özü kurulmuşdur. Onun yaratıcılığında insan ekolojiasına aid çohlu fikirlere rast gelirik. Bu problem orta esr klassikleri üçün daim priotet olub. Bu, cehetden M.Füzulinin yaratıcılığı seciyyevidir. Bele ki, tekce “Şikayetname” eseri bütövlükde insan ekolojiasına gözel nümüne ola biler:

“Salam verdim – rüşvet degildir deyin almadılar.

Hökm gösterdim – faidesizdir deye mültefit olmadılar.

Sebebini soruşdukda:

Mütessil bizim adetimiz budur, dediler” (Füzuli, 2005: 298).

Onun “Leyli ve Mecnun” poemasında insan ekolojiasına aid nümunelerle beraber, vehşi tebietemünasebethüsusi yer tutur. Tesadüfi deyildir ki, akademk H.Araslı Mecnunun etrafında yaşayan yırtıcılarla cebranların bir-birile mehriban münasebetini tesvir eden setirleri poemanın “romantik yerleri” adlandıb (Füzuli, 1977: 188). Mecnun ovçuların tora saldığı cebran ve göyerçini azad etmek üçün eynindeki paltarını vekolundaki bilerziyi çıkarıb onlara verir. Belelikle, vehşi heyvanların reğbetini kazanır. Heyvanlar bu yahşılığı kiymetlendirir, Mecnunu sehrada tek koymurlar. Ağır veziyyetinde ona dayak olurlar. Dövrün haksızlığı ile barışmayarak, insanlardan kaçan Mecnun tenelere bahmayarak, heyvanlarla hoş münasebetden çekinmir. “Ey gözüm çırağı! Vehşilere el, benimle yağı!”- deyen Leylinin onu kınaması bunu gösterir (Füzuli, 1977: 152). Mecnun atasının kınaklarına da biganekalır:

Ger ğafil idin, ol indi akıl,

Sehralare düşme, gezme ğafil!

Vehşiler ile nedir bu birlik?

İnsan ilehoş deyilmi dirlik?

Vehşi ile vehşi, teyr ile teyr,

Hemcins ile hoşdur eylemek seyr... (Füzuli, 1977: 120)

Haksızlığa düşmüş Mecnunu heyvanlar daha yahşi “anlayır”, onun derdini “öz derdleri bilirler”:

Vehşiler içinde ol giriftar
Bu derd ilekıldı nalevü zar,
Kefğane getirdi marü muri,
Ağlatdı vühuşi, hem tüyuri (Füzuli, 1977: 108)

Ümumiyyetle, M.Füzuli bu eserinde Mecnunu düşüdüyü çetinliklerinden hilas etmek, çekdiyi derdi yüngülleşdirmek için yeni mühitde heyat tarzını vehşi heyvanlarla birge tesvir etmiş, bununla da canlı tebiyete pozitif münasebet formalaşdırma bilmişdir. N.Gencevinin “Leylinin kebrü üzerinde Mecnunun ölmesi” sehnesinde heyvanların, Mecnunu ölerken bele, onu tek burahmamaları vehşi tebiyetkarşı insanda mehebbet yaradır:

Kebrin üzerinde bir böyük deste,
Vehşi dayanmışdı gözü yol üste.
Yuva düzeltmişdi orda heyvanlar...
...Vehşiler bahırdı keşik çekerek (Nizami, 2004: 264).

Ağac üzerindehetti oyma ustası Seyfeddin Mensimoğlunun M.Füzuliye hesr etdiyi“Leyli-Mecnun” adlı senet eserinde tebiyet-insan münasebetleri daha kabarık verilmiş. Bele ki, Mecnunun ölümünden sarsılan vehşi heyvanlar onun kebrü üzerinde nale çekir, feryad koparır, göz yaş tökürler (Metafora, 2011; Mensimoğlu, 2014). M.Füzulinin kehremanları derdlerini yüngülleşdirmek için etraf mühit amillerine, o cümleden dağa, çırağa-şama (ışık menasında), sebaya (yel, külek), aya, gzele (ceyran), kebutere (göyerçin), pervaneye (kepenek), gülzara (güllük, çemenlik), ebre (bulud), nakeye (deve) müraciet edirler (Füzuli, 1977). Şairin “Söhbətül-esmar” poemasında meyvelerin bioloji ve tibbi hüsusiyyetlerinden, onların insan orkanizmine tesirnden danışılır. Eser ibretamiz ve nesihetli sözlerle zengin olduğuna göre, insan ekolojiyasına aid fikirler poemada esas yerlerden birini tutur (Füzuli, 2005: 263-274).

Molla Penah Vakifin (XVIII esr) şeirlerinde canlı tebiyet nümunelerinden teşbeh kimi istifade edilib. Bu, şairin tebiyet hakkında hansı melumatlara malik olduğunu gösterir, ehalideetraf mühit hakkında müeyyen tesevvür yaradır; ”ahu gözlüm”, ”saçları reyhan kohulu”, “nergiz kurban olsun”, “yanağı lale”, “endamı nesrin”, “maral bahışlı”, “şümşad budaklı”, “serv boylu”, “kırğı başlı”, “tavus bezeklim”, “benefşe

muylum”, “şahmar teki” ve s (Vakif, 2005).Bu cür nümuneler aynı zamanda şairin tebiye bahisini eks etdirir.

Kasım Bey Zakirin (XVIII-XIX esr) edebi yaratıcılığında tebiye-insan münasebetlerine daha çok satirik şiirlerinde rast geliriz. O, bu üsulla cemiyetteki nekativ halları allekorik obrazların (bitki ve hayvanların) dili ile pslemiş, onların bioloji hüsusiyyetlerini vermiştir.

K.B.Zakir “Ahu, karga ve kseyen”, “Sedakətli dost hakkında”, “Aslan, kurd ve çakkal”, “Hain yoldaş hakkında”, “Tülkü ve şir”, “Deve ve eşşek” kimi temsillerinde, koşma ve geraylılarında, menzum hekayelerinde ve meişet şiirlerinde, diğer yaratıcılık nümunelerinde etraf mühite münasebetini bildirmiş, allekorik obrazlar vasitesile tebiye ve insan hakkında fikirlerini söylemiştir (Zakir, 2004).

Abbaskulu Ağa Bakıhanov (XVIII-XIX esr) “Kainatın sırları” eserinde Yer in veziyyeti, onun Güneş etrafında fırlanması, Kainatın kuruluşu, sema cisimlerinin yaranması ve mehv olması, göydeki “ağ lekeler”, “sabik ulduzlar toplusu”, “hereketin labüdlüyü” ve s. hakkında mülahizelerini söyleyir. “Esarül-Meleküt”ün (Kainatın sırları) ikinci feslinde keyd edir ki, “Güneş nur menbeyidir. Yer in nur alması için onun etrafında fırlanması labüddür” (Bakıhanov, 1985: 13). A.Bakıhanovun fikrinde, “Bir halda ki, Güneş in merkez olması sübut edilmiştir, onda Yer in Güneş etrafında fırlanması labüddür. Eks halda, Yer küresinin Güneşe keder olan hissesinde daim gündüz ve yay, o biri tarafında ise gece vekış olardı”. Burdan görünür ki, A.Bakıhanov tekce astronomiya ve coğrafıya deyil, bioloji kanuna uygunluklar hakkında da biliye malik olub. Bele ki, heyat için vacib olan ışık ve canlı orkanizmlerin heyatında mühüm ehemmiyyet kesb eden fesil növbeleşmesi barede melumat verir. O, tebiye elmleri ile hüsusi maraklanmışdır: “Tebiyel elmlerinin tecrübelerinden aydın olmuşdur ki, Güneş şüasının özünün istiliyi yohdur, lakin onun sayesinde cisimlerde istilik emele gelir. Ehtimal olunur ki, Güneş efirde ışıklanan bir şeyleehate olunmuş karanlık bir cisimdir. Tebiye alimlerinin müeyyen etdiyyine göre, bu, son derece seyrek hava növü olarak, bütün Yer atmosferini doldurmuşdur” (Bakıhanov, 1985: 13). A.Bakıhanova göre, bütün cisimler ve göyler dörd ünsürden - hava, od, torpak ve suyun katışığında ibaretdir. Keyd etmek lazımdır ki, canlı alemin dörd ünsürden başlanğıc götürmesi fikri A.Bakıhanova keder de klasik aşık ve şairlerin, filosofların yaratıcılıklarında öz eksini tapmıştır.

A.Bakıhanov etraf mühitemünasebetini uşaklar üçün yazdığı allekorik şeirlər vasitəsilə də bildirib. “Tülkü vekoyun”, “Kurd və ilbiz”, “Yersiz iftihar”, “Eşşək və bülbül” kimi təmsillərində, o, bir tərəfdən ictimai problemlərə tohundur, digər tərəfdən bezi heyvan və bitkilərin hüsusiyyətlərini açır. Şair rübai, kezel, keside, mesnevi, müstəzad, menzum hekayətlər, mühəmməs, o cümlədən “Müşkatül-Enver” əsərində etraf mühitə, təbiətə aid çohlu qiymətli fikirlər söyləyib (Bakıhanov, 2005: 131-180). Professor M.Sultanov şairin yaradıcılığında bu məsələyə tohunarkən haklı olaraq, Bakıhanov “təbiəti sadəcə təsvir etməmiş, onun canlı, real lövhəsini yaratmışdır” kənaətinə gəlir (Bakıhanov, 2005: 131-180). “Bahar vəhezan” adlı kəsidesində canlıların heyatında baş verən mövsüm dəyişikliklərinin canlı təsviri bu fikrin doğruluğunu təsdiq edir:

Geldi kış leşkəri, ah bağları viran etdi,

Tökdü gül paltarını, her kolu üryan etdi (Bakıhanov, 2004: 381).

Professor İ.Rüstəmov isə E.Ehmedova istinadən keyd edir ki, A.Bakıhanovun dövründə azərbaycanlılardan heç də hamı Yer kürəsi, onun səthi, faunası, florası, faydalı kazıntıları, əhalisi bərdə elmi biliklərə sahib deyildi. Öz həmvətənlərini bu biliklərlə bəhdələndirməkdə Bakıhanov ilk təşəbbüsçülərdən sayıla bilər (Rüstəmov, 1981: 42).

Filosof-dramaturk *Mirzə Fətəli Ahundzadə (XIX əsr)* təbiətşünaslığa daha elmi yanaşmışdır. Onun etraf mühitemünasebeti “Kəmalüddövlə məktubları” traktında aydın görünür: “Filosof ələ bir şəhəsdən ibarətdir ki, nəzəri elmlərdə kəmil olar və bütün şeylərin hikmətinin səbəbini təbiətin qanunlarına uyğun olaraq təyin edər” (Ahundzadə, 2005: 19-136). Ahundova görə, təbiət hadisələri real prosedirdir və öz-özünün səbəbidir. Professor Mireli Ahundov təbiət elmləri sahəsində onun mövkeyinə hüsusi diqqət yetirərək yazırdı: “M.F.Ahundzadə zəmanəsinin botanika, zoologiya, anatomiya, fiziologiya, gigiyena, psixologiya, təbabət, astronomiya kimi təbiətşünaslıq elmləri sahəsində bir filosof kimi zəruri biliklərə malik olmuşdur” (Ahundov, 1990: 152). Onun yalnız fəlsəfi düşüncələrində deyil, bədii yardımçılığında da etraf mühitə münasebət bəhdimindən maraklı fikirlər vardır. “Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah” komediyasında M.F.Ahundzadə bitki sistematikasının banilərindən olan Karl Linney, ələce də Turnefort haqqında məlumat verir. Sistematika elminin nəzəri və praktik əhəmiyyətindən söhbət açır. O, Müsyö Jordanın dili ilə Karabağda nadir bitki növlərinin olmasından, onların təbiətdəki faydasından danışırdı. Yazıçı gənc Şahbaz bəyin ələmə həvesini, ələmə

saygısını, tebiyeti öğrenmeye büyük marak göstermesini hüsusi keyd edir (Ahundzade, 2005: 45-68).Şübhesiz, bu, filosof-dramaturkun Azerbaycanda tebiet elmlerinin inkişafını görmek arzusundan ireli gelirdi. Çağdaş Azerbaycan Respublikasında hemin problem öz hellini tapıb.

İnsanın gigiyenası ve antisanitariya şeraitine nezer salan M.F.Ahundzade, halk içerisinde zererli adet kimi hamamlardakı hövuzda hamının çimmesini elmi şekilde tenkid edir. Hemin mesele bu gün de aktualdır. Buna çimerliklerde, hovuzlarda aynı zamanda çohlu adamın çimmeyini misal göstermek olar.

Eybecer doğulma (anomaliya) hallarını M.F.Ahundzade rüşeymin inkişafında tebiî sebebler neticesinde baş veren hadise kimi kiymetlendirir. “Tebii sebebler” dedikde, mühtelif ekoloji faktorların tesiri neticesinde irsiyyet aparatında yaranan struktur deyişilmeleri (hromosom abberasiyaları) nezerde tutulur (Ahundov, 1990: 154-155). O dövürde meseleye bu şekilde yanaşmak yüksek elmi bilik teleb edirdi. Ümumiyyetle, M.F.Ahundzadnin bir klasik yaratıcı kimi tebiet elmlerinin inkişafında büyük rolu olmuşdur.

Hurşud Banu Natevanın (XIX esr) yaratıcılığında da tebietemünasebet ve insan ekologiyanasına aid maraklı fikirler var. Şairenin yaşayıb-yaratdığı Karabağ bölgesi biomühteliflik cehetden zengin olduğu için yardımcılığına güçlü tesir göstermiş, etraf mühite münasebetde şaireye kiymetli material vermişdir. O, şahsi heyatında baş veren hadiseleri mühtelif janrlarda yazdığı şeirler vasitesile tebietin hallarına, mövsüm deyişikliklerine benzetmiş, canlı ve cansız tebietden eserlerinde nümuneler getirmişdir(Natevan, 2005).

Seyid Ezim Şirvaninin (XIX esr) bedii yaratıcılığında etraf mühitemünasebet şairin tebiet görüşleri şeklinde dikketi celb edir. Bele ki, onun “Rebül-etlaf” (“Uşakların fesli”) eserinde, o cümleden ”Ayı ve siçan”, “Horuz ve çakkal”, “Kaz ve durna”, “Aslan ve iki öküz”, “Köpöye ehsan” ve s. temsillerinde, menzum hekayelerinde insanın ekologiyanı ile bağılı düşündürücü fikirlerle rastlaşırık. Şairin“Bahariyye” mesnevisinde yazın gelişi ileelakedar tebietin oyanması ve canlıların feallaşması hüsusi bir hal kimi real tesvir edilmişdir (Şirvani, 2004).

Seyid Ezim Şirvani “Oğluma nesihet” şeirinde var-dövlletin esasında ağıln, tefekkürün dayandığını bildirir. Maddi servetden önce insan amiline dikket yetirmeyin vacibliyini nezere çatdırır:

Eger olsaydı ekl ile dövlət,
Olan ekli tapardı bes izzet.
Dövlət olsaydı ger ferasetle,
Niye nadan olurdu dövlətle? (Şirvani, 2004: 104)

Keyd etmək lazımdır ki, S.E.Şirvani XIX esrin II yarısında maarifçilik fealiyyəti ilə de meşğul olub; bir müddət Şamahı şəhərində açılmış məktəbdə müəllimlik edib. Bu dövrdə o, təhsili milliləşdirmək məqsədilə orta məktəb şagirdləri üçün “Rebül-ətfal”, “Tacül kütub”, “Ehvali-enbiya” kimi tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyan kitablar yazıb. S.E.Şirvaninin yaradıcılıq fealiyyəti həm də, bu bəhəmdən Azərbaycanın dərslük yazma və pedaqogika tarixi üçün də faydalıdır.

Sonuç

Azərbaycanda ətraf mühitin qorunmasının elmi əsalarına kəder, onun tarixiliyi müxtəlif sənət növləri və şifahi halak yaradıcılığı ilə bərabər, yazılı ədəbiyyat nümunələrində də əks olunduğu müəyyən edilmişdir.

Təbiətin qorunmasına xidmət edən yasaqalayıcı qanun və qərarların mövcud olmadığı orta əsrlərdə klassik şair və yazıçıların yaradıcılığında bədii sözün gücündən istifadə olunması bir çox bitki və heyvan növlərinin kökünün kəsilməsinə qarşısını almışdır.

Bədii ədəbiyyatda mövcud olan ekoloji aspektlərin, o cümlədən bitki və heyvanların milli adlarının dəkləşdirilib gənc nəslin ekoloji tərbiyəsi və ətraf mühitin qorunması məqsədilə tədris vəsaitlərinə daxil edilməsi faydalı ola bilər.

Klassik bədii söz ustalarının əsərlərində adı çəkilən, lakin antropogen təsirlər nəticəsində sıradan çıxmış növlərin görkəməni kimi öyrənilməsinin əhəmiyyəti vardır.

Ətraf mühitə münasibət məsələlərini araşdırarkən bir çox müasir bitki və heyvan növlərinin adlarının doğru olduğu müəyyən olunmuşdur.

Kaynakça

Abdulla B., Babazade K., Memmedli E., *Azerbaycan Bayatları*, Bakı: XXI-YNE, 2004

Ahundov M.A., *Zamanı Kabaklayanlar*, Bakı: Azərneşr, 1990

Ahundov M.A., İsmayılov A.S., *Tekamül Telimi*, Bakı: Maarif, 1989

Araslı H., *İmadeddin Nesimi. Heyatı ve Yaradıcılığı*, Bakı: Azərneşr, 1972, 74 s.

Araslı H., Füzuli M. *Leyli ve Mecnun*, Bakı: Genclik, 1977

Araslı H., Füzuli M. *Eserleri. Altı Cildde. II C.* Bakı: Şerk-Kerb, 2005

Araslı H., Füzuli M. *Eserleri. Altı Cildde. V C.*, Bakı: Şerk-Kerb, 2005

Araslı H., Nesimi İ. *Seçilmiş Eserleri. İki Cildde. I C.* Bakı: Lider, 2004

Araslı H., Vakıf M.P. *Eserleri*. Bakı: Şerk-Kerb, 2004

Bekdeli K., Tebrizi K., *Divan*, Bakı: Azerb.EA-nın neşri, 1967

Budakov B.E., *Tebiet ve Poeziya*, Bakı: Elm, 1992.

Dirili Y., “Nizami Gencevinin Ekoloji Dünyagörüşü”, *Kaspi Kezeti*, Bakı, 2007, № 116 (1582)

Kazımov K., Kurbanı. *Eserleri*, Bakı: Şerk-Kerb, 2005

Kehremanov C., *Azerbaycan Klassik Edebiyyatından Seçmeler. Üç cildde. II C.*, Bakı: Şerk-Kerb, 2007

Kehremanov C., *Azerbaycan Klassik Edebiyyatından Seçmeler. Üç cildde. III C.*, Bakı: Şerk-Kerb, 2007

Rüstemov İ., A.A. *Bakıhanov*, Bakı: Bilik, 1981

Rüstemov S., Şirvani S.E. *Seçilmiş Eserleri. Üç cildde. III C.* Bakı: AVRASIYA PRESS, 2005

Rza H., Şaik A., Gencevi N., *Lirika. Sırlar Hezinesi. Şerefname*. Dünya edebiyatı kitabhanası. 100 cildde. 16 c. Bakı: Yazıçı, 1988

Memmedzade H., Ahundzade M.F., *Eserleri. Üç Cildde. II C.*, Bakı: Şerk-Kerb, 2005

Mirehmedov E., Hanbabayev S., *Azerbaycan Klassik Edebiyyatından Seçmeler. Üç Cildde. I c.*, Bakı: Şerk-Kerb, 2007

Mahmudov Y.M., "Avestada Etraf Mühite Münasibet", *Azərbaycan Halk Cümhuriyyətinin 83-cü İldönümünə Həsər Olunmuş Respublika Elmi Konfransının Materialları*, Bakı: Ağrıdağ, 2001, S. 86-88

Mahmudov Y.M., "İslam Dinində Etraf Mühite Münasibetin Bezi Meseleləri", *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə Kafedrasının Təşkil Etdiyi Aspirant və Dissertantların Elmi-Praktik Konfransının Materialları*, Bakı: Borçalı, 2002, S.104-105

Mahmudov Y., "Halk Mifologiyasında Ekoloji Fikirler", *Kelam Jurnalı*, Bakı, 2002, № 4, S. 43-45

Mahmudov Y., "Bilkamıs Dastanında Tebiet-İnsan Münasibetləri", *Kelam Jurnalı*, Bakı, 2003, № 9, S. 29-32

Mahmudov Y., "Kuran ve Ekologiya", *Kelam» Jurnalı*, Bakı, 2004, № 4, S. 42-44

Mahmudov Y.M., "Orhon-Yenisey Abidelerində Ekoloji Fikirler", *"Biologiyada İnkişaf və Müasirlik" Mövzusunda Respublika Elmi Konfransının Materialları (28-29 aprel)*. Bakı, BDU, 2004, S.178- 179

Mahmudov Y.M., "Kedim Senet Nümunələrində Zooloji Obyektlərə Münasibet" // *Azərbaycan Zooloklar Cəmiyyətinin Eserləri. I C.*, Bakı: Elm, 2008, S.736-730

Mahmudov Y.M., "Azərbaycan Folklorunda Tebiet və Etraf Mühitin Korunması Meseleləri", *Asia Minor Studies (Uluslararası Hakemli Sosial Bilimler Dergisi)* // KİLİS 7 Aralık Üniversitesi Edebiyyat Fakültesi Tarih Bölümü. C. 2, S.4, KİLİS, Temmuz 2014, S.157-186

Mahmudov Y.M., Memmedov A.T., "Azərbaycan Folklorunda Ovçuluğun Etraf Mühite Tesiri Tarixinə Dair" // *Pedoloji Universitet Heberləri*. Bakı: ADPU, 2014, S.89-94

Metafora. *Çoban Bulağından Başlanan Yol. Regionların İnkişafı İctimai Birliyin Hüsusi Layihəsi*, Bakı: Şerk-Kerb, 2011

Mensimoğlu S., *Deyimlerim...Duyumlarım...Düyünlerim*. Bakı: Yeni Polikrafist, 2014

Memmedov K., Zakir K.B., *Seçilmiş Eserləri*, Bakı: AVRASIYA PRESS, 2005

Mustafayev K.T., *Ekologiyadan Konspekt*, Bakı: Şerk-Kerb, 1993

Mustafayev K.T., Dirili (Mahmudov)Y.,«Kitabi-DedeKorkud Eposunda Etraf Mühite Münasibet” // *Bakı Universitetinin Heberleri (Tebiet Elmleri Seriyası)* Bakı: Bakı Universiteti, 2003, №1, S. 73-81

Seferli E., Yusifli H., Hetai Ş.İ.,*Eserleri*, Bakı: Şerk-Kerb, 2005

Sultanov M.,Hakani Ş., *Seçilmiş Eserleri*, Bakı: Lider, 2004.

Sultanov M., Bakıhanov A.A., *Seçilmiş Eserleri*, Bakı: AVRASIYA PRESS, 2005

Sultanov M., Natevan H.B, *Eserleri*, Bakı: Lider, 2004

YusifliH.,Gencevi N., *Yeddi Gözel*, Bakı: Lider, 2004

Yusifli H.,Gencevi N., *Leyli ve Mecnun*, Bakı: Lider, 2004

Yusifli H., Gencevi N., *Sirler Hezinesi*, Bakı: Lider, 2004

Yusifli H.,Gencevi N., *İsgendername. İkbalname*, Bakı: Lider, 2004

Yusifli H., Gencevi M., *Rübailer*, Bakı: Lider, 2004

Yusifli H., Marağalı E., *Cami-Cem*, Bakı: Lider 2004

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE YARDIMCI SÖZLER HAKKINDA YAYIMLANMIŞ MAKALELER: BİR BİBLİYOGRAFYA DENEMESİ

İclal ŞEKER*

Özet

Sözler anlamı ve gramer görevi olan, tek başlarına kullanılan ses veya sesler topluluğudur. Ancak bazı sözler bu tanıma uymazlar. Bu sözler hayat bulmak için başka sözlerin varlığına ihtiyaç duyarlar. Bunlara yardımcı sözler diyebiliriz. Yardımcı sözler tek başlarına hiçbir anlamları ve görevleri olmayan, varlığı başka bir sözün varlığına bağlı olan, sözler arasında ilişkiler kurmaya yarayan sözlerdir. Bu bağlamda edat, bağlaç ve ünlemler yardımcı sözler başlığı altında yer alırlar. Çalışmamız Türkiye Türkçesinde süreli yayınlarda yayımlanmış yardımcı sözler bibliyografyasından oluşmaktadır. Bu çalışmada tespit edilebildiği ölçüde süreli yayınlarda yayımlanmış makalelerin bilgisi yer almaktadır. Konu ile ilgili kitap, tez ya da bildirilerin taraması yapılmamıştır. Amacımız, Türkiye Türkçesinin yardımcı sözlerine dair yayınların bir kısmını toplu bir hale getirmek ve konu çalışanlarına bir nebze de olsa yardımcı olmaktır.

Anahtar Kelimeler: Yardımcı Sözler, Edat, Bağlaç, Ünlem.

Articles About auxiliariesin Turkey Turkish: A Bibliography Trial

Abstract

Words, which have meaning and grammer, are sounds or sound groups that used alone. But some of the words are not suitable for that defination. That kind of words needs other to enliven. We can call them as "auxiliaries". Auxiliaries, which have no meaning and aim when they're used alone and their existence is depend onto other words existence, are words that used for contacting other words. In this context, prepositions, conjunctions and exclamations are classified in "auxiliaries" category. Our study consist of bibliography of auxiliary that published in peridocials in Turkey Turkish. In that study, there is information of essays that published in perideocials, as possible as it can be detected. The Turkish and to some extent, help employees who working in that area.

Key Words: Auxsiliary, Preposition, Conjunction, exclamation.

* Arş. Gör., Kilis 7 Aralık Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, iclalkoklu@kilis.edu.tr

Giriş

Sözler en genel anlamları ile anlamı ve gramer görevi olan, tek başlarına kullanılan ses veya sesler topluluğudur. Ancak bu tanım kesin olarak bütün ses veya ses topluluğunu içine almaz. Çünkü sözlerin büyük bir kısmı anlamlı olmakla birlikte, bazı sözlerin tek başlarına anlamları ve görevleri yoktur. Bu sözler ancak başka sözlerin varlığı ile hayat bulurlar. Türkiye Türkçesinde sözler, anlam ve vazifelerine göre sınıflandırılırlar.

Muharrem Ergin, sözleri anlam ve görevleri bakımından "*isimler, fiiller ve edatlar*" olmak üzere üç gruba ayırmıştır. Ona göre isimler ve fiiller anlamları olan, edatlar ise görevleri olan sözlerdir. İsimlerin ve fiillerin tek tek anlamları vardır ama edatların tek başlarına anlamları yoktur¹.

Necmettin Hacıeminoğlu, Türkçedeki sözleri menşe, yapı ve hususiyetleri bakımından üç kısma ayırmıştır. Bunlar "*isimler, fiiller ve edatlar*"dır. Bunlardan isimler ve fiillerin başlangıçta kökler hâlindeyken taşıdıkları hususiyetleri muhafaza ettiklerini, sonradan ortaya çıkan edatların ise hem yalnız hâldeyken herhangi bir anlam taşımadıkları hem de ek almadıkları için ne isimler ne de fiiller arasına sokulamayan donmuş sözler olduklarını söylemiştir². Biz bu sınıflandırmadan yola çıkmakla birlikte farklı olarak sözleri asıl sözler ve yardımcı sözler olarak iki gruba ayırdık.

Yukarıda dil bilimcilerin yaptıkları tanımlar doğrultusunda sözleri sahip oldukları anlam ve görev bakımından "asıl söz (isim, sıfat, zarf, fiil) ve yardımcı söz (edat, bağlaç, ünlem,)" diye iki gruba ayırabiliriz. Asıl sözler, tek başlarına anlamları olan, bir başka söze bağlı olmadan cümle içerisinde var olabilen sözlerdir. Yardımcı sözler ise; tek başlarına hiçbir anlamları ve görevleri olmayan, varlığı başka bir sözün varlığına bağlı olan, sözler arasında ilişkiler kurmaya yarayan sözlerdir. Asıl sözler cümle içerisinde öge olabilirken, yardımcı sözler cümle içerisinde kendi başlarına öge olamayan gramer unsurlarıdır. Türkiye Türkçesinde genel olarak sözler asıl söz ve yardımcı söz olarak değil; anlam ve görevleri bakımından isim, sıfat, zarf, fiil, edat, bağlaç, ünlem olarak sınıflandırılır. Biz edatların işlevlerini daha iyi vurgulayabilmek adına sözleri asıl söz ve yardımcı söz olarak ayırdık ve *yardımcı sözler* adı altında çekim edatları, bağlama edatları ve ünlemlere ilişkin çalışmaları inceledik.

¹ Muharrem Ergin. (2011). *Türk Dil Bilgisi*. Bayrak Yay., İstanbul, ss.216-217.

² Necmettin Hacıeminoğlu. (1991). *Türk Dilinde Fiiller*. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, s.12.

Çalışmamız ülkemizde şimdiye kadar yardımcı sözcükler kapsamında yayımlanmış olan süreli yayın çalışmalarını içermektedir. Bu çalışmada tespit edilebildiği ölçüde süreli yayınlarda yayımlanmış makalelerin bilgisi yer almaktadır. Çalışmamızda eksikliklerimizin olacağı muhakkaktır. Amacımız, Türkiye Türkçesinin yardımcı sözcüğüne dair yayınların bir kısmını toplu bir hale getirmek ve konu çalışanlarına bir nebze de olsa yardımcı olmaktır.

Çalışmamızdaki yayınların künyesi Soyadı, Adı, "makale adı", süreli yayın adı, cilt, sayı, yayın tarihi, sayfa numarası şeklinde verilmiştir. Cilt için C., sayı için S. kısaltması dışında başka bir kısaltma kullanılmamıştır.

Taranan Dergiler

AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Ankara Üniversitesi Dil Dergisi

Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ankara Üniversitesi Türkoloji Dergisi

Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi

Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Bilig , Ahmet Yesevi Üniversitesi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi

Çağdaş Türk Dili Dergisi

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi
<http://turkoloji.cu.edu.tr/>

Diyalektolog Ağız Araştırmaları Dergisi

Dilbilim Araştırmaları Dergisi

Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi

Modern Türklük Araştırmaları Dergisi

Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi

TurkishStudies www.turkishstudies.com

Türkiyat Mecmuası

Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi

Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi www.sosyalarastirmalar.com

Çalışmamızda tespit edebildiğimiz yayınlar şu şekildedir:

ADALI, Oya, "Türkçede Bağlaçlar", Türk Dili, C.XIX, S.209, Şubat 1969, ss.697-705.

AKALIN, Şükrü Halûk, "Eski Anadolu Türkçesinde Cümle Başı Edatlarıyla Kurulmuş Cümleler", Türk Dili, C.1995/I, S.518, Şubat 1995, ss.156-163.

AKGÜL, Baki, "Edat Tümleçleri", Türk Dili, C.XVI, S.190, Temmuz 1967, ss. 800-803.

AKTAN, Bilal, "Nehcü'lFerâdis'in Cümle Yapısı ile *Takı* ve *Kim* Bağlaçlarının Kullanılışı", TurkishStudies, Volume 8/9, (2013), ss.481-494.

AKTAŞ, Tahsin, "Metin Oluşumunda Bağlaçların Yeri", Türk Dili, C.1994/I, S.505, Ocak 1994, ss. 53-64.

ALKAYIŞ, M. Fatih, "Adıyaman Ağızında Kullanılan İki Enklitik Edatı: ke,o", Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Y.4, S.6, Haziran 2011, ss. 1-10.

ATAY, Ayten, "Eski Türkçe ma/me Edatının Anadolu Ağızlarındaki Kalıntısı", Türk Dili, C.2002/II, S.610, Ekim 2002, ss. 826-828.

ATAY, Ayten, "Eski Türkçeden Bugünkü Türk Şivelerine +lıg/ +lig>+lı/li Ekli Edatlar", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, C.I, (2007), ss.21-32.

- AYDIN, Mehmet, "da/de Edatı ile İlgili Yayınlanmamış Bir Yazı Üzerine", Türk Dili, C.1999/II, S.574, Ekim 1999, ss. 881-884.
- BALCI, Onur, "Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde Çekim Edatlarının İstemleri", Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, S.3/3, (2014), ss.72-93.
- BALCI, Tahir, "Edat Bağlamında Sözcük Türlerine Yeni Bir Yaklaşım", Dil Dergisi, S.122, Ekim-Aralık 2003, ss. 7-17.
- ÇİFÇİ, Musa, "Tanzimat Dönemi ve Günümüz Romanlarında Cümle Bağlayıcı Bağlaçların İşlevleri ve Kullanım Sıklıkları", Türk Dili, C.XIII, S.662, Şubat 2007, ss. 147-161.
- DEMİRAY, Kemal, "Edat Tümleçleri Konusundan Doğan Düşünceler", Türk Dili, C.XVII, S.193, Ekim 1967, ss.16-18.
- DEMİRAY, Kemal, "Edatlar Üzerine", Türk Dili, C.XVIII, S. 99, Nisan 1968, ss.13-18.
- DEMİRAY, Kemal, "Bir Yazın Sorunu: de Bağlacı", Türk Dili, C.XXX, S.279, Aralık 1974, ss. 933-935.
- DEMİRBİLEK, Salih, "Tegi Edatı ve Türevleri", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Volume 1/2, (2008), ss.94-101.
- DİNÇER, Şaziye, "Türkiye Türkçesinde Ad+DurumBiçimbirimi+İlgeç Yapısındaki İlgeç Öbeklerinin İşlevleri", TurkishStudies, VOLUME 4/3, (2009), ss. 766-807.
- DİZDAROĞLU, Hikmet, "Edat Tümleçleri Üzerine", Türk Dili, C.XVII, S.197, Ankara 1968, ss. 579-582.
- DOĞAN, Ahmet Turan, "İrşâdü'lMülûk Ve' Selâtîn'de Takı Bağlacı ve Anlamları", TurkishStudies, Volume 8/9, (2013), ss. 1157-1169.
- EFENDİOĞLU, Süleyman, "Cümle Menşeli Edatlar", A.İ. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S.31, Erzurum 2006, ss. 193-207.
- ELİAÇIK, Muhittin, Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kalıplaşmış Zarf, Sıfat, Edat vd. İfadeler", TurkishStudies, Volume 7/3, (2012), ss. 1123-1158.
- ELÖVE, Ali Ulvî, "da/de Üzerine Bazı Düşünceler", Türk Dili, C.VII, S.81, Haziran 1958, ss.454-457.
- GEDİZLİ, Mehmet, "Türkçede Yardımcı FiillerinMorfo-Semantiği ve İşlevi", TurkishStudies, Volume 8/13, (2013), ss. 897-914.

- GEDİZLİ, Mehmet, "Türkçede Ünlemler ve Temel İşlevi", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C.8, S.6, Şubat 2015, ss. 126-134.
- GENCAN, Tahir Nejat, "Edat Tümleçleri", Türk Dili, C.XVI, S.192, Eylül 1967, ss. 907-911.
- GENCAN, Tahir Nejat, "Edatlar ve Edat Tümleçleri", Türk Dili, C.XIII, S.198, Mart 1968, ss. 680-684.
- GENCAN, Tahir Nejat, "Ne...Ne Bağlacı Üzerine", Türk Dili, C.XXI, S.220, Ocak 1970, ss. 680-684.
- GÜRSES, Reşide, "Haberle:r: Türkiye Türkçesinde Edat (Son Çekim Edatları) Toplantısı Yapıldı", Türk Dili, C.1998/I, S.554, Şubat 1998, ss.175-176.
- İPEK, Birol, "DivânüLügâti't Türk'te Geçen Enklitik Edatları", Turkish Studies, Volume4/3, (2009), ss. 1199-1212.
- İPEK, Birol, "DivânüLügâti't Türk'ten Başka Kullanılan Kuvvetlendirme Edatları", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S.20, (2010), ss. 185-202.
- İPEK, Birol, "Türkiye Türkçesinde Edatlar Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi", TurkishStudies, Volume 7/4-2, (2012), ss. 2019-2028.
- KARA, Funda, "Edat ve Zarf Üzerine Bazı Düşünceler", TurkishStudies, Volume 4/3, (2009), ss. 1281-1300.
- KARAŞİN, Hasene, "Bağlaç Görevinde Kullanılan Ya nın Anlamsal İşlevleri", Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.14, (2008), ss. 215-227.
- KORKMAZ, Zeynep, "Türkçede ok/ök Kuvvetlendirme (İntensivum) Edatı Üzerine", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, (1961), ss. 13-29.
- KORKMAZ, Zeynep, "uçun-üçün-için vb. Edatlarının Yapısı Üzerine", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, C.I, (2004), ss. 71-92.
- KORKMAZ, Zeynep, "Bağlaçlar ve Türkiye Türkçesindeki Oluşumları" Türk Dili, C.LXXXIX, S.638, Şubat 2005, ss. 118-125.
- KORKUT, Ece, "Bile: Kullanım Değerleri 'Bile' Kullanımında Önvaryasyonlar ve İmalı Anlamlar", TurkishStudies, Volume 7/4 1, (2012), ss. 145-162.

- KÜÇÜK, Sebahattin, "Türkçede Şüphe Bildiren 'ki' Edatı Üzerine", Türk Dili, C.LIII, S.426, ss. 367-372.
- MENABİT, CidenSena,"Ne...ne li veya Ne..ne de li Bağlama Edatlarında Olumsuzluk Sorunu", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, C.I, (2004), ss.71-92.
- MIHÇIOĞLU, Cemal, "Ve Bağlacından Nasıl Kurtuluruz?", Türk Dili, C.XXXI, S.283, Nisan 1975, ss. 253-261.
- MIHÇIOĞLU, Cemal, "Değıniler: Ve Bağlacı Üzerine" Türk Dili, C.XXXI, S.284, Mayıs 1975, ss.399-400.
- MİRATA, Türker, "Değıniler: Ve Bağlacı Üzerine", Türk Dili Özel Bölüm: Ana Dili-Yabancı Dil Öğretiminde Dilbilgisinin Yeri, C.XXXI, S.285, Haziran 1975, s.492.
- MOLGAJDAROV, Kasiyet, "Türk Dilinde Edat Kaynaklı Bir Ek", (Aktaran: Mehmet Yasin Kaya), Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, S.24, (2007), ss. 75-81.
- NALBANT, Mehmet Vefa, "Eski Türkçede kı Ünlemi ve Bunun Anadolu Ağızlarındaki kı/gı ile Karıştırılması", Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C.4, S.2, (2007), ss. 146-151.
- NALBANT, Mehmet Vefa, "üçün ve için Edatları Üzerine Yeni Bir Değerlendirme", Türkoloji Dergisi, C.19, S.2, ss. 87-94.
- ÖNER, Mustafa, "Edatların Karşılaştırma ve Sınırlandırma Bağlantıları", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, C.I-II, S. 42, (1999), ss.147- 157.
- ÖNER, Mustafa, "Türkçede Edatlı (Senktatik) İsim Çekimi", Türk Dili, C.1999/I, S.565, Ocak 1999, ss. 10-18.
- ÖZ ÖZCAN Aynur, "Özbek Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde Emir-Seslenme Ünlemleri", Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C.9, S.2, Temmuz 2012, ss. 106-118.
- SALAN, Erkan, "Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Eserlerinde ne...ne (de)... Bağlacı", Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Y.4, S.7, Aralık 2007, ss. 223-240.
- SAVRAN, Hülya, "Eski Türkiye Türkçesinde Kim Bağlacılı Yardımcı Cümleler", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, C.I-II, S.42, (1999), ss. 225-238.

- SEV, İ. Gülsel, "Türkiye Türkçesinde Gibi Edatı ile Kurulan Benzetmeli Anlatımlar", *TurkishStudies*, Volume 7/4-1, (2012), SS. 499-512.
- SEV, İ. GÜLSEL, "Bağlama Edatlarıyla Bağlanan Cümleler Bağlama Grubu Oluşturabilir mi?", *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.12, S.2, (2012), ss. 107-122.
- SEV, İ. Gülsel, "Nehcü'lFerâdis'te Takı", *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Semih Tezcan'a Armağan*, C.13, (2013), ss. 313-340.
- SOYDAN, Serpil, "Karışık Dilli Eserlerin Söz Varlıklarından Edatlara Bir Bakış", *Turkish Studies*, Volume 8/9, (2013), ss. 2243-2268.
- ŞENGÜL, Murat, "Kuzey Grubu Türk Lehçelerindeki Edatlar Üzerine Kapsamlı Bir Çalışma", *Türk Dünyası ve Edebiyatı Dergisi*, S.24, (2007), ss. 147-151.
- ŞENLİK, Ahmet Şefik, "Osmanlı Türkçesinin Öncü Bağlaçları Hakkında", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S.4, (2014), ss. 157-179.
- TEKİN, Talat, "da/de Bağlayıcısının Türeyişi", *Türk Dili*, C.VII, S.78, Mart 1958, ss. 276-277.
- TEKİN, Talat, "daha Zarfı ve da/de Edatı Hakkında", *Türk Dili*, C.VII, S.83, Ağustos 1958, ss. 560-562.
- TİKEN, Kamil, "Eski Anadolu Türkçesinde Edatlarla Kurulan Zarf-Fiillerin İfade ve İşlevleri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, (1997), ss. 397-428.
- TOKATLI, Suzan, "Eski Anadolu Türkçesi Metinlerinde 'ki' 'kim' Bağlama Edatı ve İlgili Zamirlerinin Zaman ve Kip Eklerine Yüklendiği Görevler", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, C.6, S.1, (2005), ss. 133-148.
- TORUN, Yeter, "Türkiye Türkçesinde Tekrarlı Bağlaçların Oluşturduğu Bağlama Gruplarının Söz Dizimindeki Kullanımları Üzerine", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.16, S.2, (2007), ss. 503-510.
- TÜRK Vahit-ÖZALAN Uluhan, "Kutadgu Bilig'deki Sanı Edatı Üzerine", *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S.71, (2014), ss. 233-246.
- ÜSTÜNER, Ahat, "Türkçedeki +-A Pekiştirme Ekinin Türkiye Türkçesi Ağızlarında Kullanılışı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.10, S.1, (2000), ss. 189-206.

YAVUZ, Serdar, "Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Bağlaçlar",
Diyalektolog Ağız Araştırmaları Dergisi, S.3, (2011), ss. 606-
623.

YENER, Mustafa Levent, "Türk Dilinde Sözcük Türleri Tasnifi Sorunu
Üzerine", TurkishStudies, Volume 2/3, (2007), ss. 606-623.

YILDIZ, Osman, "Eski Anadolu Türkçesinde Yeterlilik Füllerinin
Fonetik Durumu", TurkishStudies, Volume 7/4-1, (2012), ss.
233-252.

MUHİBBÎ DÎVÂNÎ'NDA DİNİ TERİM VE KAVRAMLAR

Armağan ZÖHRE*

Özet

Din, dîvân edebiyatının en önemli kaynaklarından biridir. Dinî terim ve kavramlar birçok divan şairi tarafından şiirlere konu edilmiştir. 16. yüzyılın kudretli bir padişahı olan Kanunî Sultan Süleyman da Muhibbî mahlası ile şiirler yazmıştır. Her ne kadar Muhibbî mutasavvıf bir şair olmasa da aynı zamanda bir İslam halifesi olan şairin şiirlerinde dinî terim ve kavramları kullanması gayet olağan ve dîvân şiiri geleneğine uygun bir durumdur. Çalışmamızda Muhibbî Dîvânî'nda yer alan 2799 gazel ve 300'ü aşkın diğer nazım şekillerinden hareketle dinî terim ve kavramların hangi özellikleri ile ele alındığının tespit, inceleme ve değerlendirilmesine çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Muhibbî, Dîn, Dîvan Edebiyatı.

Religious Terms And Concepts In Muhibbi's Divan

Abstract

Religion is one of the most important sources of the Dîvân Literature. Religious terms and concepts were chosen as a subject by many Dîvân poets. Also Sultan Suleiman the Magnificent as a powerful sultan in the 16th century who wrote poems under the pseudonym of Muhibbî. Although Muhibbî was not a Sufî poet, he was a Caliph of Islam so its quite normal for him use religious terms and concepts. This case is suitable for Dîvân poetry tradition. In this article, 2799 ghazals and above 300 other verses which composed the dîvân, been used to identify and examine which features of the religious terms and concepts were mentioned.

Keywords: Muhibbî, Religion, Dîvân Literature.

Giriş

İnsanlık tarihi ile başlayan ve ona paralel gelişme gösteren “Dîn”, çeşitli kelimelerle ifade edilmiş ve farklı şekillerde tanımlanmıştır. Bu tanımlamalar; değişik bilim dallarından bilginlerce, kendi kültür, anlayış ve yaşam biçimleri de göz önünde bulundurularak yapılmıştır (Küçük vd., 2012: 21).

Dîn kavramı; d-y-n kökünden türeyen isimdir. Sözlükte “ceza/ mükâfat, âdet/durum, itaat/ isyan, hesap, inkıyâd, hüküm/kaza, kahr, isti'la, mülk, fermân, tevhd, ibâdet, millet, şeriat, takva, hizmet, ihsan, ikrah” gibi anlamlara gelir (Karagöz, 2010: 22).

* Kilis 7 Aralık Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, armaganzohre@kilis.edu.tr

Dîn kelimesi Kur‘ân’da 95 âyette geçmekte ve âyetlerde farklı anlamlar ifade etmektedir. Ancak daha çok “ örf ve âdetlere” vurgu yapıldığı dikkati çekmektedir (Küçük vd., 2012: 26).

İslâm kültür ortamını yansıtan din tanımlarından birkaçı şöyledir:¹

“Din; akıl sahiplerini Peygamberin bildirdiği şeyleri kabule çağıran ilâhî bir kanundur” (Seyyid Şerif Cürçânî)

“Din; iman ve amel mevzuu olarak akıl ve ihtiyara teklif olunacak hak ve hayır kanunlarının heyet-i mecmuasıdır...” (Elmalılı Hamdi Yazır)

Çalışmamızda Muhibbî Dîvânı’nda bulunan 2799 gazel ve 300’ü aşkın diğer nazım şekli taranmış, dinî terim ve kavramlar ile ilgili fişler oluşturularak muhtevaya uygun beyitler işlenmiştir. Dîvân şiirinde dinî terim ve kavramlar ile ilgili yapılmış bazı çalışmalara² müracaat edilmiş, inceleme yapılırken öncelikle zikredilen terim ve kavramlar hakkında genel bilgi verilmiş, daha sonra ise çalışmamızın asıl konusunu teşkil eden bu terim ve kavramların hangi özellikleri ile Muhibbî Divânı’na yansıdıkları açıklanmaya çalışılmıştır. Makalemizde kullandığımız beyitler Prof. Dr. Coşkun Ak tarafından hazırlanan Muhibbî Dîvânı³ adlı yayından alınmıştır.

1. İtikâd/ İnanç

1.1. Allah

İnsanlar, Allah’ın zatını, hakikat ve mahiyetini bilemezler. O’nu eserleriyle ve eserlerinin delâlet ettiği sıfatları ve isimleriyle tanıyabilirler. Allah; yüce yaratıcının özel ismidir. Bu isim O’nun kemâl, cemâl ve celâl sıfatlarının ifade ettiği anlamların tamamını kapsar. Allah’ın diğer isimleri ise Allah’ı tasvir eder (Karagöz, 2010: 23).

Kur’an-ı Kerîm’de birçok sûrede Allah’ın isimleri zikredilmektedir⁴. Şüphesiz Allah hakkıyla işiten, hakkıyla görendir (Nisâ, 4/58). Oku! Senin Rabbin en cömert olandır (Alâk, 96/3). İyilik etmemek, takvaya sarılmamak, insanlar arasını ıslah etmemek yolundaki

¹ Bk. Küçük, A. vd. (2012). *Dinler Tarihi*, Ankara, Berikan Yay.

2a. Düzcân, N. (2006). Muhibbi Divanının Dinî ve Tasavvufî Açısından Tahlili (1-250 gazeller). UÜ. SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa.

b. Halıçoğlu, İ. (2006). Mustafa Rûmî Efendi Dîvânı’nda Dinî ve Tasavvufî Unsurlar, SAÜ. SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.

c. Yardım, L. (2012). Nâbî Dîvânı’nda İbadet Kavramı, ÖDÜ SBE Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, C.3, S.6.

³ Bk. Ak, C. (1987). *Muhibbî Dîvânı*, KB Yay. Ankara.

⁴ Bk. Yıldırım, S. (2010). *Kur’an’da Ulûhiyyet*, İzmir, Işık Akademi Yay.

yeminlerinize Allah'ı siper yapmayın. Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir (Bakara, 2/224).

“Dîvân edebiyatında Cenâb-ı Hak ile doğrudan ilgili olarak müstakil neviler mevcuttur. Allah'ın âyet ve hadislerde yer alan isimleriyle tanınması, bilinmesi, bunlarla anılması (zikir), yine bunlarla övülüp yüceltilmesi ve bu isimlerin ihtiva ettiği engin ilâhi rahmet ve muhabbeti vesile kılarak O'na dua ve niyaz edilmesinin gereği ve fazileti hem naslarda yer almış hem de bu husus Hz. Peygamber'den, hatta daha önceki peygamberlerden itibaren Allah'ın sâlih kullarınca uygulanagelmıştır. Bu sebeple bilhassa Türk edebiyatında, kısmen de Fars edebiyatında esmâ-i hüsnâ etrafında birçok eser kaleme alınmıştır. Ayrıca tevâhid, münâcât, ilâhi, zikir, tesbih ve şathiye gibi müstakil nevilerin yanında Türk edebiyatının manzum-mensur çeşitli örneklerinde Allah ile ilgili pek çok mazmun bulunmaktadır (DİA, 1989: 499).”

Muhibbî Divanı'nda Allah'ın isim ve sıfatları beyitlerde sıkça anılmaktadır. Allah'ı ifade etmek için Alîm, Basîr, Dest-i Kudret, Gaffâr, Hakîm-i Lemyezel, Hakk, Halîm, Hâlık, Hayy-i Ahad, Hayy-i Lâyemût, Hüdâ, İlah, Kân-ı Kerem, Kâtib-i Kudret, Kerim, Kerimü's-şân, Ma'bûd, Mi'mâr, Mucîb, Nakkâş- ezel, Nakkâş-ı Cihân, Padişah, Perverdigâr, Perverdigâr-ı Gaffâr, Rabb, Rabb-i Gafûr, Rahmân, Rezzâk, Semî', Settâr, Sübhân, Tanrı, Yaradan, Yezdân gibi isim, sıfat ve tamlamalar kullanılmıştır.

Beyitlere göre Allah, kudret eli ile âlemi var eden, gökleri kubbe kılıp zemini ona döşek yapan bir mimârdır (G.4/7; G.874/2). Kullarına derman veren ve rahmet eyleyen odur (G.6/1; G.81/1). Yol göstericidir (G.86/1). İki âlemde gerek olan ve yardım edendir (G.344/6; G1487/5). Duaları ve tövbeleri kabul eden odur (G.145/2; G. 181/1). Cömerttir ve işi daima cömertliktir (G. 529/5). Günahları örten ve bağışlayandır (G.537/1). Garibin ve mazlumun ahını yerde koymaz (G.931/1). Ondandır ümit kesilmez çünkü onun bir adı da Gaffârdır (G.1010/5). Allah aynı zamanda kahredicidir.

Kim boyun sunmadısa emrine ey şâh-ı güzîn

Eyleye anı Hudâ kahr ile çün kavm-i Semûd

(G. 9/7, s. 43)

Şair, bir beyitte Allah'ın Semî', Basîr, 'Âlim ve Kerîm isimlerini bir arada zikreder ve böylesine mutlak güce sahip bir padişahın kulu olduğu için şükreder:

Ey Muhibbî şükr kıl bir pâdişâhun kulısın
Hem semî' u hem basîr ü hem 'âlim ü hem kerîm

(G. 1867/5, s. 556)

Sevgilinin güzelliğini Allah'ın yaratıcılık kudretinin kanıtı olarak göstermek Klasik Türk şiirinde sıkça karşılaşılan bir durumdur. Bundan hareket eden şair, sevgiliye seslenerek Allah'ın sanatını, yaratıcılığını açıkça görmek istiyorsan eline aynayı al, yüzüne doğru tut ve bak, demektedir:

Hdânun san'atı zâhir mu'ayyen görmek istersen
Mukâbil eyle rûyuna ele al âyine bakın

(G. 2190/4, s. 664)

Dîvânda, tevhîd ve münâcât özelliği gösteren bir kasideye rastlanmamasına rağmen bu özellikleri taşıyan gazel, elif-nâme, tercî-i bend, muhammes, murabbâ, nazım, kıta ve müfred nazım şekillerinde Muhibbî, Allah'ı İslâmî inançlara uygun olarak tavsif etmiş, O'nun ezeli ve ebedî oluşunu ifade etmiştir.

1.2. Melekler

Kur'ân-ı Kerîm'de kullanılan dolayısıyla Arapça olan “melek” kelimesinin sülâsî kökü “göndermek” manasına gelen “lâaka”dır ve bu kelime birçok âyette geçen “melâike” kelimesinin müfredidir (İbnü'l-Manzur'dan aktaran Erbaş, 2012: 19-20).

Meleklerin varlığı ve onlara inanılması gerektiği Kur'ân'da ve hadislerde açıkça ortaya konmuştur. Bununla birlikte birçok İslâm âlimi meleklerin mahiyeti hakkında görüş ileri sürmüşlerdir.⁵

Elmalılı Hamdi Yazır, İslâm filozoflarının, melekler hakkındaki görüşlerini şöyle özetlemektedir: “*Melekler, ne mekân tutan varlıklardır, ne de cisimlerdir. Mücerred cevher olmaları hasebiyle insan ruhuna benzerse de mâhiyeti ondan değişiktir. Aralarındaki nispet, güneşle güneş ışığının farkı gibidir*”(Yazır'dan aktaran Erbaş, 2012: 186).

Kur'ân'da otuz üç sûrede, yetmiş beş âyette, farklı münâsebetlerle melekler söz konusu edilmektedir. Nîsâ sûresinde, “*Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve âhiret gününü inkâr eden kimse apaçık sapıklıktadır*”(Nîsâ, 4/136) sözüyle melekleri inkâr

⁵Bk. Erbaş, A. (2012). *Melekler Âlemi*, İstanbul, Nun Yayıncılık

eden kimsenin apaçık bir sapıklık içerisinde olduğu anlatılmaktadır (Erbaş, 2012: 187)

Muhibbî divanında melek kavramı Hûr-likâ, Hûr-veş, Kudsi, Kudsiyân, Melâik, Melek, Melek-haslet, Melek- manzar, Melek- rû, Melek- ruhsâr, Melek- sîmâ, Melek yüzlü, Melek-hû gibi isim ve tamlamalarla geçmektedir. Bu isim ve tamlamalar çoğunlukla sevgili ve övülenin yüzü için oluşturulan benzetme unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Divânda isimleriyle anılan melekler arasında Rızvân, Kirâmen Kâtibîn, Cebrâil ve İsrâfil yer almaktadır.

Bedir savaşında insan suretinde indirilmiş üç bin meleğin Müslümanların safında savaştığı bilinmektedir⁶. Bu bilgiden hareketle şair, Hz. Muhammed'in konu edildiği bir gazelde meleklerin peygambere ordu olduğuna işaret etmekte ve Bedir savaşına telmihte bulunmaktadır:

Yedi iklîmi musahhar idesin himmet ile

Emr-i Hakk ile Melekler sana çün oldı cünûd

(G. 9/8, s. 43)

Sevgilinin ya da övülenin yüzünün ve huyunun meleklerle teşbih edilmesine Dîvân şiirinde sıklıkla şahit olmaktayız. Bu gelenekten ayrı olmayan Muhibbî de bir beyitinde sevgilinin vasıflarını cennet hûrilerini anmak suretiyle meleğe benzetir. Bu benzetmenin dikkat çekici tarafı klasik Türk şiirinde huy ve beden güzelliği ile kendisine benzetilen öge olan hûrilerin sevgiliyi meleğe benzetmeleridir. Fakat daha sonra bu benzetmenin de uygun olmayacağını dile getiren şair, sevgilinin yüzünün meleklerden de güzel olduğunu, sevgiliyi meleğe benzeten hûrilerin sevgilinin yüzünü gördükten sonra hata yaptıklarını anlayarak bu sözlerinden dolayı Allah'tan af dilediklerini ifade eder:

Cennetin hûrîleri vasfın melek izhâr ider

Görse ger yüzün senün sözinden istiğfâr ider

(G.468/1, s. 172)

⁶Andolsun, siz son derece güçsüz iken Allah size Bedir'de yardım etmişti. O hâlde Allah'a karşı gelmekten sakının ki şükretmiş olasınız. Hani sen mü 'minlere Rabbinizin, indirilmiş üç bin melek ile yardım etmesi size yetmez mi?' diyordun(Kur'ân-ı Kerîm; 3/123,124).

1.2.1. Cebrâil

Cebrâil Kur'ân-ı Kerîm'de Cibril, Rûhulkudûs, Rûhulemîn, Rûh ve Resul şeklinde beş değişik isimle ifade edilir. İlgili âyetlerde belirtildiğine göre Cebrâil karşı konulamaz müthiş bir güce, üstün bir akla ve kesin bilgilere sahiptir; "arşın sahibi" nezdinde çok itibarlıdır ve meleklerin kendisine mutlaka itaat ettiği şerefli bir elçidir. Cebrâil hadislerde Hz. Peygamber'e vahiy getiren, Kur'ân'ı öğreten ve değişik konularda hükümler bildiren, Resûl-i Ekrem'e hatta bazen ashaba insan şeklinde görünen bir melek olarak sık sık anılır. İlgili hadislere göre Cebrâil dünyada ve ahirette Allah ile kulları arasında elçidir; hem meleklerle hem peygamberlere ilâhî emirleri tebliğ eder, bu sebeple de Allah'la vasitasız konuşur (Yavuz ve Ünal, 1993: 202).

Muhibbî dîvânında Cebrâil, rûhü'l-emîn, rûhü'l-kudûs, Cibril, Cibril-i emîn şeklinde geçmektedir. Tanrı selâmını getiren melektir (G. 2488/2). Sevgili, çektirdiği eziyet ve cefayı yazıp gönderdiği zaman bu nağme, âşığa Cebrâil'in hediyesi gibi gelir (G.8/3).

Hz. Muhammed hakkında yazılan gazelin matla beyitinde şair, Tâhâ ve Yâsin sûrelerinin Hz. Peygamber için indirildiğini söylemekte ve Cebrâil'in kanadının en uzun tüyünü peygamber efendimizin eşiğinin süpürgesi olarak düşünmektedir:

Oldı hakkunda senün nâzil çü tâhâ yâ vü sîn

Hâk-rûb-ı âsitânun şehper-i rûhü'l-emîn

(G. 18/1, s. 46)

1.2.2. İsrâfil

Kur'ân-ı Kerîm'de "sûr" ve "nâkûr"dan bahsedilen her âyette zımnen bunları üflemeyle görevli olan İsrâfil'den de söz edildiği görülmektedir. Kıyametin kopmasından bahseden âyetler, evrende büyük bir kozmik değişime sebep olacak bu hadisenin sûra ilk üflenmesiyle başlayacağını, ikinci üflenişle de herkesin diriltilip mahşere gitmeye hazır duruma getirileceğini ifade eder. Bu tür beyanlarda yer alan üfleme görevini ifa edecek ve insanları hesap meydanına çağırarak olan meleğin İsrâfil olduğu hususunda İslâm âlimleri görüş birliği içindedir (Cebeci, 2001: 181).

Dîvânda İsrâfil ile ilgili rastlanan tek beyitte şair, " Ey dost, ey sevgili! İsrâfil'in sûru çaldığı o mahşer vaktinde, ben senin sevdan ile haşr olayım, diriltileyim". diyerek sevgiliye olan sevdasının kıyamete kadar süreceğini dile getirmektedir:

Dostum sevdân ile baş kalduram
Her kaçan kim çala İsrâfil sûr

(G. 497/5, s. 180)

1.3. Peygamberler

Dîvânda; Hz. Âdem, Hz. Dâvud, Hz. Eyyûb, Hz. İbrahim, Hz. İsâ, Hz. Muhammed, Hz. Mûsâ, Hz. Nûh, Hz. Süleyman, Hz. Ya'kûb, Hz. Yûnus ve Hz. Yûsuf olmak üzere on iki ve ismi peygamberler ile zikredilen ve peygamber olduğu düşünülen Hz. Hızır ile birlikte on üç peygamberin ismi geçmekte ve bu peygamberler çeşitli özellikleri ve mucizeleri ile ele alınmaktadır.⁷

1.4. Dört Kitap

Dîvânda dört kitaptan çâr-kitâb şeklinde bahsedilmektedir. Bu tâbir ile İncil, Tevrat, Zebur ve Kur'ân-ı Kerîm kastedildiği düşünülmele birlikte dîvânda Zebur ve Kur'ân dışındaki dinî kitapların isimleri doğrudan zikredilmemektedir. Zebur sadece bir beyitte geçmekte, Kur'ân ise Mushaf adı ile birçok beyitte karşımıza çıkmaktadır. Yine Hz. Muhammed hakkında yazılan bir gazelde şair, dört kitabın da peygamberin gerçek peygamber olduğuna şahitlik ettiğini ifade etmektedir:

Da'vet-i Hakka yeter gerçi bugün iki güvâh
Hak resûl olduğuna çâr-kitâb oldu şühûd

G. 9/3, s. 43)

1.4.1. Zebûr

Dâvûd peygambere gönderilen Zebûr, Muhibbî divânında geçen ilgili tek beyitte yine bu peygamber ile birlikte anılmaktadır. Sevgilinin mecliste bir gazel ya da şiir okumasını şair, Dâvûd peygamberin Zebûr okumasına benzetmektedir:

Dün ser-âgâz eyledi meclisde yâr
Sanasın kim okudu Dâvûd Zebûr

(G. 497/2, s. 180)

⁷Bk. Zöhre, A. (2015). Muhibbî Divanında Peygamberler, Asia Minor Studies International Journal of Social Sciences, C.3, S.5, s. 171-188

1.4.2. Kur'ân-ı Kerîm

Kur'ân-ı Kerîm, Muhibbî divânında, Kur'ân, Mushaf ve Furkân isimleriyle yer almaktadır. Beyitlerde sevgilinin yüzündeki ayva tüyleri, sevgilinin yüzü ve güzelliği için bir benzetme unsuru (kendisine benzetilen) olarak kullanılmaktadır.

Şair, bir beyitte sevgilinin zülfünü kâfirlik, yanağını ise Müslümanlık sembolü olarak yorumlamaktadır. Buna göre şair, hiçbir Müslüman Kur'ân-ı Kerîm'in üzerine haç koymaz, o halde sevgilinin, yanağı üstüne zülfünü salıvermesi revâ mıdır? diye sormakta ve yanağını Mushaf, zülfünü ise haç şeklinde tasvir etmektedir:

Haddüñ üzre zülfüñi komak revâ mı dostum

Kimde İslâm olsa komaz mushafuñ üstine haç

(G. 283/4, s. 121)

Kur'ân-ı Kerîm, beyitlerde tefe''ül eylemek, fal açmak gibi deyimlerle de birlikte kullanılmaktadır. Tefe''ül kelimesinin “*fal açma, hayra yorma ve uğur sayma*” gibi anlamları bulunmaktadır. Bu deyimlerin kullanılmasının, muhtemelen Kur'ân'ı rastgele açıp görülen sayfadaki âyetlerden hayata ve geleceğe dair bir anlam çıkarma veya fala bakma olarak nitelendirilen ‘yıldız-nâme’ler ile ilgisi bulunmaktadır. İlgili bir beyitte şair, sevgilinin güzelliğini Mushaf'a benzetir. Güzellik Mushaf'ını açan âşık orada sevgilinin saçının kıvrımını görür. Sevgilinin saçı perîşândır ve âşık gördüğü saç ile kendi hali arasında bir bağlantı kurar. Âşık bu falı, kendisinin rezil, rüsvâ ve perîşân olduğunun bir kanıtı olarak yorumlamaktadır:

Mushaf -ı hüsnüñi açdum dâl-ı zülfün fâldur

Kim benüm âşüfte rüsvâ olmama ol dâldur

(G. 886/1, s. 289)

1.5. Sûreler- Âyetler

Divânda Tâ-hâ, Yâsin, Nûr, Leyl, Şems, Duhâ, Dûhan, Kevser, İhlas, Secde sûreleri isimleri ile; Enbiyâ, Necm, Nebe ve Bakara sûreleri ise ihtivâ ettikleri âyetler münasebetiyle söz konusu edilmektedir.

1.5.1. Tâ-Hâ- Yâsîn

Tâ-Hâ sûresi, Mekke döneminde inmiştir ve 135 âyetten oluşmaktadır. Sûre, ismini birinci âyette yer alan harflerden almıştır. Sûrede, Allah'ın peygamberler aracılığıyla insanlara gösterdiği doğru

yolun temel gerçeklerine işaret edilmekte, Hz. Peygamber teselli edilerek peygamberlik görevini mutlaka en güzel şekilde başaracağı müjdelenip kendisine karşı çıkanların uğrayacağı sonuçlar izah edilmektedir (Tâ-Hâ, 20).

Yâsin sûresi de Mekke döneminde inen sûrelerdendir. 83 âyetten oluşmakta ve adını ilk âyeti oluşturan “ Yâ-sîn” harflerinden almaktadır. Sûrede başlıca, insanın ahlâkî sorumlulukları, vahiy, Hz. Peygamber’i yalanlayan Kureyş kabilesi, Antakya halkına gönderilen peygamberler, Allah’ın birliğini ve kudretini gösteren deliller, öldükten sonra dirilme, hesap ve ceza konu edilmektedir (Yâsîn, 36).

Muhibbî bir beyitinde, sûrelerin ihtiva ettiği konulardan da hareketle, Cebrail’in kanadının en uzun tüyünün, Hz. Peygamber’in eşiğinin süpürgesi olduğunu, Tâ-Hâ ve Yâsîn sûrelerinin Hz. Muhammed için indirildiğini ifade etmektedir:

Oldı hakkuñda senüñ nâzil çü tâhâ yâ vü sîn

Hâk-rûb-ı âsitânuñ şehper-i rûhü'l- emîn

(G. 18/1, s. 46)

1.5.2. Nûr

Medine döneminde inmiştir. 64 âyettir. Adını 35. âyette geçen “ nûr” kelimesinden almıştır. Sûrede başlıca, bireysel ve toplumsal hayatla ilgili çeşitli hüküm ve prensipler, özellikle de aile hayatına dair esaslar yer almaktadır (Nûr/24).

Dünyevî olarak aydınlık, parıltı gibi anlamlara gelen nûr, uhrevî anlamıyla Kur‘ân-ı Kerîm’de anlatılan Nûr’a karşılık gelmektedir (Düzcan, 2006: 22). Uhrevî nûr âhirette müminlerin manevî ışığı, aydınlığıdır. Bir âyette (Nûr, 24/35) Allah’ın, yer ve göklerin nuru olduğu bildirilmiştir (Karagöz, 2010: 530-531).

Dîvân şiirinde insan güzelliği metafizik bir mahiyet içinde nûr olarak telakki edilir. Bu yönüyle yüz ve yanak nûr; saç ise zulmet sayılır. Sevgilinin ayağı toprağı âşğın gözüne nûr bağışlar (Pala, 2009: 362).

Kudret kâtibi (Allah), sevgilinin yanağına nûr âyetini yazmıştır ve sevgilinin ayva tüyleri gibi bir yazı bulunmamaktadır (G. 1380/3). Nûr âyeti, sevgilinin güzellik kitabına ışık vermekte ve yine onun ayva tüyleri güzellik kitabını yazarak onu doğru bir şekilde tefsir etmektedir (G. 190/4). Âşğın gönlünde sevgilinin yanağı nûr âyetidir ve âşık bunu

sürekli zikretmekten haz duymaktadır (G. 1326a/5). Âşıklar, sevgilinin güzellik mushafındaki nûr âyetini okuyup sevgilinin yüzü için gönüllerini yakmaktadırlar:

Ehl-i diller yakdılar cânâ cemâlüne senüñ
Okıdılar Mushaf-ı hüsnündeki nûr âyetin

(G. 2274/2, s. 667)

1.5.3. Ve'l- Leyl, Ve'd- Duhâ, Ve's- Şems

Leyl, Duhâ ve Şems sûreleri Mekke döneminde inen sûrelerdir. Leyl sûresi 21, Duhâ sûresi 11 ve Şems sûresi 15 âyetten oluşmaktadır. Sûreler, isimlerini birinci âyetlerindeki kelimelerden almışlardır. Leyl gece, duhâ kuşluk vakti, şems ise güneş demektir. Şems sûresi güneşe, Leyl sûresi geceye ve Duhâ sûresi kuşluk vaktine yemin ile başlamaktadır (Şems, 91; Leyl, 92; Duhâ, 93).

Hız Peygamber'e yazılan bir gazelde şair, O'na ve's-şems, ve'd-duhâ denildiğini, bu nedenle O'nun yüzünü ve alnını güneşe ve aya benzetirse buna şaşılmaması gerektiğini ifade etmektedir:

Çünkü denildi aña ve's-şems dahi ve'd-duhâ
Rûyuña alnuña mihr ü mâhı benzetsem nola

(G.4/ 4, s. 41)

Diğer bir beyitte şair, “ ve'l-leyl”in, sevgilinin kara saçından sürekli haber verdiğini, “ve'd-duhâ”nın ise sevgilinin yanağının tefsirini çok güzel açıkladığını dile getirmektedir:

Tîre zülfünden vire her lahza ve'l-leyl haber
‘Ârızuñ tefsîrini key rûşen itmiş ve'd- duhâ

(G. 61/2, s. 59)

Muhibbî bir başka beyitte, sevgilinin saçını gördüğünde ve'l- leyl âyetini okuduğunu, ancak o anda sevgilinin yüzünü göstererek ve's- şems âyetini okuyup Kur'ân'a gel dediğini ifade etmektedir. Beyitte sevgilinin yüzü ve's- şems kelimesi ile güneşe, sevgilinin Kur'ân'a gel ifadesi ile Kur'ân-ı Kerîm'e benzetilmektedir:

Gördüğümde okudum zülfini ve'l- leyl âyetin
Gösterüp yüzün didi ve's-şems oku Kur'âna gel

(G. 1712/4, s. 514)

1.5.4. Kevser

Mekke döneminde inmiştir. Medine döneminde indiği de rivayet edilir. 3 âyetten oluşmaktadır. Kevser, çok hayır, bereket demektir. Cennette Hz. Peygamber'e mahsus bir havuzun da adıdır (Kevser, 108).

Beyite göre âşık, sevgilinin saçını ve dudağını görünce secde edip Leyl ve Kevser âyetini okumaktadır. Sevgilinin saçı Leyl, dudağı Kevser olarak düşünülmektedir:

Görüp zülf ü lebüñi secde itdüm
Okudum âyet-i ve'l- leyl Kevser

(G. 661/4, s. 226)

1.5.5. Duhân

Mekke döneminde inmiştir. 59 âyettir. Sûre, adını onuncu âyette geçen “duhân” kelimesinden almıştır. Duhân, duman demektir. Sûrede başlıca, Kur‘ân’ın indirilişi, müşriklerin ona karşı tutumu, Firavun ve halkının başlarına gelen azaplar, Kureys’in Hz. Peygamber’i yalanlaması, iyilerin ve kötülerin karşılaşacakları akıbet konu edilmektedir (Duhân, 44).

Aşağıdaki beyitte âşık, sevgilinin yüzündeki ayva tüyleri ve yanağını su gibi ezbere okumaktadır ve bunu işitenler onun hakkında “nûr ve duhân sûrelerini ezberlemiş” demektirler. Sevgilinin yüzündeki ayva tüyleri nûr sûresine, yanağı ise duhân sûresine benzetilmektedir:

Hatt u ruhsârũñ Muhibbî su gibi ezber okur
İşiden dir sûre-i nûr u duhân ezberlemiş

(G. 1236/5, s. 389)

1.5.6. Secde

Mekke döneminde inmiştir. 30 âyettir. Sûre, adını müminlerin Allah'a secde etmelerinden bahseden 15. âyetten almıştır. Sûrede ayrıca Allah'ın kudretinden, âhiret gününden, kitaplardan, peygamberlerden ve insanın yaratılışından söz edilmektedir (Secde, 32).

Beyite göre, sevgilinin yüzünün mushafını açanlar secde âyetini okumaktadırlar. Belini görenler ise sevgilinin kaşının mihrabına secde etmektedirler:

Okurlar âyet-i secde açuban mushaf-ı rûyuñ
Hemân mihrâb-ı ebrûña kılur secde gören bilüñ

1.5.7. İhlâs

Mekke döneminde inmiştir. 4 âyetten oluşmaktadır. İhlâs, samimi olmak, dine içtenlikle bağlanmak demektir. Allah'a bu sûrede anlatıldığı gibi inanan, tevhid inancını tam anlamıyla benimsemiş ihlâslı bir mümin olacağı için sûre bu adla anılmaktadır (İhlâs, 112).

Muhibbî, bir beyitinde, dostlarına seslenerek, üzüntü yolunda dert ile can vermesi durumunda kendisi için ihlâs sûresini okumalarını istemektedir:

Râh-ı gamdan ey refikân cân virürsem derd ile
Benüm için sûre-i ihlâs okuyun ez- halâs

(G. 1302/4, s. 406)

Dîvânda ismiyle anılan sûreler dışında, ihtiva ettikleri âyet sebebiyle söz konusu edilen sûreler de bulunmaktadır. Tâ-Hâ sûresi 75. ve 76. âyetlerde Allah, “ *Her kim de O'na salih ameller işlemiş bir mümin olarak varırsa, işte onlar için en yüksek dereceler, içinden ırmaklar akan, içinde ebediyyen kalacakları Adn cennetleri vardır. İşte bu, günahlardan temizlenenlerinmükâfatıdır.*” buyurmaktadır.

Muhibbi bir beyitinde, Hz. Peygamber'in ümmetine, mahşer gününde, cennetten ses ulaşacağını ve cennetin “ Bu Adn cennetidir, oraya giriniz ve ebedî olarak kalınız.” diyeceğini ifade etmektedir:

Rûz-ı mahşerde nîdâ cennetinden ire ümmete

خالدینفادخلوهاعدنجنةهذه

(G. 18/4, s. 46)

Bir başka beyitte Muhibbî, Enbiyâ sûresi 107. âyette buyurulan “ *Ey Muhammed! Seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik.*” âyetine telmihte bulunmaktadır.

Evvel âhır bu Muhibbî senden umar mağfîret

İki 'âlemde çü sensin rahmeten li'l- 'âlemîn

(G. 18/5, s. 46)

Âşık, “azim ve çalışma ile sevgiliye ulaşabilir miyim?” diye sorduğunda gaipten gelen ses ona “ancak çalıştığının karşılığı vardır.”

şeklinde cevap vermektedir. Beyitte Necm sûresi 39. âyetine (*İnsan için ancak çalıştığı vardır.*) işaret edilmektedir:

Cedd ü cehd ile nigâra iriše mi didim ol

Geldi hâtiftan nîdâ eydür ki سعماالا

(G. 61/3, s. 59)

Âşık, cömert olan sevgilinin yolunda toprak olunca, gönül ehli (diğer âşıklar) âşığı kıskanmaktadır (G. 113/1) ve sevgilinin dudağının kadehinin son damlasının toprak olan âşığa nasip olduğunu görünce “keşke biz de toprak olsaydık.” demektedirler. Beyitte Nebe‘ sûresi 40. âyet iktibas yolu ile kullanılmaktadır:

Cür‘â- yı câm-ı lebüñ olalıdan bana nasîb

Ehl-i diller didiler ترايكنتليتتيا

(G. 126/2, s. 77)

1.6. Hadisler

1.6.1. Benden sonra nebî yoktur:

Söz konusu hadis Buhari ve Müslim de dâhil birçok muhaddis tarafından rivayet edilmiştir (İbni Ebi'l- İzze'l- Hanefî'den aktaran Ceylan, 2007: 152). “Ey Ali, razı olmaz mısın ki, sen bana karşı Hârûn'un Mûsâ'ya karşı olan vaziyetinde bulunasın, şu kadar var ki, benden sonra peygamber yoktur. İslam dîninin birinci kaynağı olan Kur‘ân-ı Kerîm de bu gerçeği şöyle perçinler (Yılmaz, 1992: 102):

“Muhammed, sizin erkeklerinizden birinin babası değil, fakat Allah'ın resulü ve peygamberlerin sonuncusudur.” (Ahzâb, 33/40)

Muhibbî, beyitinde Hz. Muhammed'in nebîlerin hem sonuncusu hem de önderi olduğunu, her kim Hz. Peygamber'e el uzatırsa sonsuz talih ve bahta sahip olacağını dile getirirken yukarıdaki hadise telmihte bulunmaktadır:

Enbiyânuñ hâtemisin hem nebîler serveri

Devlet-i sermed bulur her kim ki suna saña dest

(G. 182/2, s. 93)

1.6.2. Fakirliğim övüncümdür:

Hadis İbni Hâcer el Askalânî'ye göre bâtil ve mevzudur (el-Aclûnî'den aktaran Ceylan, 2007: 157).

Şair beyitte, Hz. Peygamber'in dünya zevklerine yönelmediğini, üzerine atlas ve ipekli kumaşlar giymediğini aksine fakirliği ile övündüğünü dile getirmektedir:

Dünyâya nazar eylemedüñ fakr idi fahrüñ
Hem giymedüñ egnüne olup atlas u dibâc

(G. 276/2, s. 119)

1.6.3. Hiç biriniz kendisi için istediğini mümin kardeşi için istemedikçe gerçek imân etmiş olamaz (Buhârî, İmân, 7; Müslim, İman, 71)⁸:

Beyitte şair, gerçek Müslümanlığın tanımını söz konusu hadisten hareketle yapmaktadır. Buna göre kişi kendisi için her ne düşünürse kardeşi için de onu düşünmelidir. Çünkü gerçek Müslümanlık budur:

Her ne kim saña sanursun san anı kardaşuña
Fi'l hakîka sözümi gûş it müselmânlık budur

(G. 888/3, s. 290)

1.6.4. Nefsini bilen Rabbini bilir:

Ünlü hadis bilginleri İbn Teymiye, Nevevî, Ebu'l Muzaffer bin Sem'ânî ve İbn Garas bu sözü uydurma hadisler arasında göstermektedirler. Mâverdî, “ Rabb'ini en iyi bilen kimdir?” sorusuna Hz. Muhammed tarafından: “ Kendini en iyi bilendir.” şeklinde cevap verildiğini Hz. Âişe'den naklederek, bu sözün mana yönünden doğruluğunu kabul etmektedir.

Muhibbî, nefsinin örtüsünü kaldırarak sevgilinin güzelliğini gördüğünü ve *men 'aref* sözünün nüktesini anlayan bir kişi olduğunu ifade etmektedir:

Ref' idüp nefsin hicâbın gördi hüsn-i dilberi
Bu Muhibbî oldu çün nükte-şinâs-ı men 'aref

(G. 1373/5, s. 425)

⁸<http://hadis.diyaret.gov.tr/dosyalar/1222154187.pdf> (Erişim Tarihi: 06.10.2013).

1.6.5. Sen olmasaydın, sen olmasaydın gökleri yaratmazdım:

Hadis bilginleri, (Sagâni başta olmak üzere) bu sözü uydurma hadisler arasında göstermektedirler, lafız itibariyle böyle bir kutsî hadis olmadığını savunmaktadırlar. Bu bilginlerden bir kısmı, bu söz, hadis olmasa bile Deylemî'nin İbn-i Abbas'tan merfû' olarak rivayet ettiği şu hadise, "Cebrâil bana geldi ve dedi: Allahu Taâla buyuruyor: Yâ Muhammed, sen olmasaydın cenneti yaratmazdım, sen olmasaydın cehennemi yaratmazdım." Başka bir rivayette, " Sen olmasaydın dünyayı yaratmazdım." uydugu için meal bakımından hadis olarak kabul etmektedirler (Yılmaz, 1992: 113).

Muhibbî bir beyitinde, Hz. Muhammed olmasaydı dünyanın yaratılmamış olacağını, bütün yer ve göğün Hz. Peygamber'in yüzü suyu hürmetine yaratıldığını ifade etmektedir:

Olmasayduñ sen Hudâ halk itmez idi 'âlemi

Oldı yüziñ suyına cümle semâ ile zemîn

(G. 2251/3, s. 661)

1.6.6. Her şeyin ortası hayırlıdır:

Beyite göre âşık, vefâ ile yârin eziyetini eş tut dememektedir, çünkü âlemin övücü Hz. Peygamber " her şeyin ortası hayırlıdır." demiştir:

Dimezem mihr ile yâri cevri kıl oran ile

Fahr-i 'âlem çün dimiş hayru'l-umûr olur vasat

(G. 1315/2, s. 409)

1.6.7. Kin ile din bir arada bulunmaz:

Muhibbî'ye göre, insan saf gönüllü, temiz kalpli ve her kişiye şefkat ile bakmalıdır. Çünkü kâinatın övücü olan Hz. Muhammed " kin ile din bir arada bulunmaz." demiştir:

Sâf-kalb ol her kişiye eyle şefkatle nazar

Fahr-i 'âlem çün dimiş bir yirde olmaz kîn ü dîn

(G. 2192/4, s. 646)

1.7. Kader ve Kazâ

“Allah’ın yarattıklarına ilişkin planını ve tabiatın işleyişini gerçekleştirmesini ifade etmek üzere literatürde kader ve kaza kelimeleri kullanılır. Bu iki terim âlimlerce farklı şekillerde tanımlanır. Sözlükte “gücü yetmek, planlamak, ölçü ile yapmak, bir şeyin şeklini ve niteliğini belirlemek, kıymetini bilmek; rızkını daraltmak gibi manalara gelen kader, “ Allah’ın bütün nesne ve olayları ezeli ilmi ile bilip belirlemesi” diye tarif edilir. “ Hükmetmek; muhkem ve sağlam yapmak; emretmek, yerine getirmek anlamlarındaki kazâ ise “ Allah’ın nesne ve olaylara ilişkin ezeli planını gerçekleştirmesi” şeklinde tanımlanır (Yavuz, 2001: 58).”

Muhibbi divanında kader ve kazâ birbirinden ayrı düşünülmeyen kavramlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Beyitlerde kavs-i kazâ, tîr-i kazâ, ayn-ı kazâ, dest-i kazâ, Tanrı kazâsı ve takdîr gibi kelime ve terkiplerle yer almaktadır. Şair bir beyitte sevgiliden gelen cevri, cefayı ve aşkın verdiği üzüntüyü ve kederi, kader olarak görmekte, tedbir alamayacağını söyleyerek kadere olan teslimiyetini ifade etmektedir:

Ey Muhibbî cehd kılma gamdan olmazsın halâs

Çünkü takdîr böyledür ben nice tedbîr eyleyem

(G. 1808/5, s. 540)

Başka bir beyitte şair sevgilinin kirpiklerinin âşık üzerinde olan etkisini dile getirmek için kirpikleri kazâ okuna benzetir. Beyite göre sevgilinin kirpikleri göz açıp kapatıncaya kadar âşığa aman vermemiş, yani çok kısa sürede âşığı etkilemiştir. Âşık bu durum karşısında çaresiz ve iradesizdir. Şair sevgilinin kirpiklerini işte bu çaresiz bırakması, ona engel olunamaması yönüyle kazâyı benzetmektedir:

Nâvek-i tîr-i kazâ mı ki ‘aceb şol müjeler

Kim gözi yumup açınca bana virmedi emân

(G.2126/4, s. 628)

1.8. Âhîret

Sözlükte “ sonra olan ve son gün” anlamına gelen âhîret kavramıyla hem bu dünyanın sonu hem de ölümlle başlayan dünya hayatından farklı ve ebedî olan hayat kastedilmektedir. Din literatüründe âhîret, İsrâfil’in Allah’ın emriyle kıyametin kopması için Sûr’a ilk defa üflemesinden ikinci defa üflemesine, daha sonra cennetliklerin cennete, cehennemliklerin cehenneme girmelerine kadar olan zaman veya Sûr’a

ikinci kez üfürülüştten başlayıp ebedî olarak devam edecek olan zaman anlamında kullanılmıştır (Karaman, 2010: 13).

Divanda âhireti ifade etmek için cennet, cehennem, ezel bezmi gibi kavramların yanı sıra âhır zaman, bekâ, dem-i sûr, haşr, kıyamet, mahşer, ukbâ ve yevm-i cezâ gibi kavramlar yer almaktadır.

Şair bir beyitte, sevgilinin dudaklarının şarabının kadehinden sarhoş olduğunu - divan şiirinde sevgilinin dudaklarının vahdeti, dudakların şarabının ilahi feyzi sembolize ettiği düşünüldüğünde muhtemelen bu sarhoşluk ezel bezminden beri sürmektedir - ve bu sarhoşluğun Sûr'a üfleninceye kadar devam edeceğini ifade etmektedir:

Şöyle mest itdi Muhibbîyi lebün câmı kim

Hergiz ayılmaya lâ-ya'kıl ola tâ dem-i sûr

(G. 526/5, s. 189)

1.8.1. Cennet

“Bütün dinî inanışlara göre müminlerin ölümden veya kıyametin kopmasından sonra sonsuz mutluluk içinde yaşayacakları yerdir. Sözcük anlamı bitki ve ağaçları ile toprağı örten bahçedir. Âhret hayatında müminlerin ebedî saadet yurdu olan bu yerin bu şekilde adlandırılmasının sebebi genel görünümüyle dünya bahçelerine benzemesi veya eşsiz nimetlerini insan idrakinden gizlemiş olması şeklinde açıklanmıştır (Şahin, 1993: 374).” Cennet kelimesi gerek Kur'ân-ı Kerîm'de gerekse hadislerde hem bahçe hem de âhret cenneti anlamında kullanılmakta ve “Cennet, Cennetü'n-Nâim, Adn, Firdevs, Hüsnâ, Darü's-selâm, Darülmukame gibi isimlerle anılmaktadır (Topaloğlu, 1993: 376-377).

Muhibbî divanında cennet kavramını ifade etmek için 'Adn, Âlem-i Firdevs, Bağ-ı cennet, Bağ-ı cinân, Bihişt, Cennât-ı naim, Cennet, Cennetü'l-mevâ, Cinân, Dâr-ı selâm, Firdevs-i a'lâ, Firdevs-i berin, Huld, Ravzâ gibi kelime ve terkipler kullanılmıştır. Beyitlerde Kevser, Tûbâ, Tâvûs, cennet ile ilgili kavramlar olarak yer almaktadır.

Aşağıdaki beyitte Muhibbî, sevgilinin mahallesini cennete benzetmektedir. Aşk ateşinin cennette bile âşığı yakmakta olduğunu ifade eden şair, hal böyle iken “neden cennet ehli ateşte yanmaz derler” sorusuna cevap aramaktadır:

Kûyun içre âteş-i 'ışkun beni niçün yakar

Yâ neden dirler ki cennet ehli yanmaz nârda

(G. 2400/4, s. 701)

Divan şiirinde zâhid sürekli cenneti arzulayan bir tip olarak karşımıza çıkar. Bu nedenle güzellere meyl etmez ve dünya hayatını âhirette cennete kavuşma ümidiyle sürekli ibadet ederek geçirir. Beyite göre ham sofu olarak tabir edilen zâhid bile sevgilinin ay yüzünü görse etkilenir ve cenneti can u gönülden terk eder:

Ger göreydi yüzünü zâhid senün ey meh-likâ

Terk iderdi cân u dilden cennetü'l-me'vâsını

(G. 2648/2, s. 769)

1.8.2. Cehennem

Kur'ân-ı Kerîm'in yetmiş yedi âyetinde yer alan cehennem, herhangi bir sözlük anlamı taşımaktan çok kâfirlerin, münâfıkların, zâlimlerin, gerçeğe boyun eğmeyenlerin azap görecekları yer olarak tasvir edilir. Birçok hadiste Kur'ân-ı Kerîm'deki kullanımına paralel olarak yer alan cehennem kavramını, azap türlerini ve onun bölümlerinden birini ifade etmek üzere çeşitli kavramlar kullanılmıştır. Muhtemelen cehennemden yedi kapısı olduğunu beyân eden âyet (Hicr 15/44) sebebiyle bunlardan yedisi (Cehennem, Cahîm, Hâviye, Hutame, Lezâ, Sâir, Sakar) özellikle önem kazanmıştır (Topaloğlu, 1993: 227).

Muhibbi divanında cehennem kavramı, Âteş-i dûzeh, Cehennem, Cehîm, Ehl-i cehîm, Kayd-ı dûzeh, Lâyık-ı nârân, Nâr, Nâr- azâb, Nâr-ı cehîm, Nârü's-sakar, Şerâr-ı dûzeh, Tamu gibi sözcük ve tamlamalar ile ifade edilmektedir.

Bir beyitte şair, vâ'izin Cuma günü cehennem ateşinden bahsettiğini işitir ve cehennem ateşini vâ'izin kendi dilinin ateşi ile yaktığını ifade eder:

İşitdüm cum'a gün vâ'iz şerâr-ı dûzehi anmış

Olupdur dûzehi kendü yakar odlar zebânından

(G. 2079/4, s. 615)

Divan şiirinde rakip, sevgili ile âşığın sürekli arasına girmekte ve âdeta âşığın sevgiliye ulaşmasını engellemek için çaba sarf etmektedir. Ayrıca âşığın bütün çabalarına rağmen sevgili rakibe yönelmektedir. Bu nedenle âşık rakipten kurtulma derdiyle ona sürekli beddualar etmekte ve hatta onun ölümünü istemektedir. Bir beyitte şair, rakibin sevgilinin mahallesini terk ettiğini işitir, bu duruma şükreder ve rakibin cehennem ateşine kadar gitmesi temennisinde bulunur:

Didiler terk eyledi kûyını dildârun rakib
İşidüp hamd eyledüm didüm ki fi'n-nâri's-sakar

(G. 367/5, s. 144)

1.8.3. Bezm-i Elest

Farsçadaki “sohbet meclisi” anlamına gelen ‘bezm’ sözcüğü ile Arapçada “ben değil miyim” anlamındaki çekimli bir fiil olan ‘elestü’den oluşan bezm-i elest terkihi “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” hitabının yapıldığı ve ruhların da “evet/ belâ” diye cevap verdikleri meclis anlamında kullanılmaktadır. Allah ile insanlar arasında meydana gelen bu sözleşmeye “misâk, kâlu belâ, rûz-ı elest, bezm-i ezel, ahid, belâ ahdi” gibi çeşitli isimler verilmiştir (Canbulat, 2010: 71-72).

Divanda bezm-i elest; Bezm-i ezel, Câm-ı elest, Ezel, Ezel bezmi, Rûz-ı elest, Rûz-ı ezel gibi kelime ve terkipler ile yer almaktadır. Şair bir beyitte, ezel kadehinin şarabından içtiğini ve kıyamete kadar aklının başına gelmemesine şaşılmasına gerektiğini söyleyerek ezel bezminde vermiş olduğu söze sadık kaldığını ifade eder:

Bu Muhibbî haşre dek hüşyâr olmazsa ne tan
Bâde-i câm-ı elestden oldı ol çün şöyle mest

(G.252/5, s. 112)

Başka bir beyitte şair, henüz altı yön, dört unsur, dokuz felek ve yaradılış vakti dahi yaratılmadan sevgiliye âşık olduğunu ifade eder:

‘Âşık idüm ben ezelden yaratılmadan henüz
Şeş-cihetle çâr-‘unsur nüh-felekle vakt-i nec

(G. 288/2, s. 122)

2. Amel/ İbâdet

2.1. Amel

2.1.1. İmân- Mü’min

Sözlükte “birini söylediği sözde tasdik etmek, söylediğini kabul etmek, gönül huzuru ile benimsemek, karşısındakine güven vermek, şüpheye yer vermeden kalpten tasdik etmek; emân vermek, emin kılmak anlamlarına gelen imân, ıstılahta, Hz. Peygamber’in Allah’tan getirdiği ve zarûrat-ı dîniyye olarak bilinen hükümleri, haber verdiği şeyleri

tereddütsüz kabul ile bunların gerçek ve doğru olduğuna inanmak demektir (Karaman, 2010: s. 315).

Divanda, son nefese kadar saklanması gereken (G.1/4) imân ile sevgilinin yüzü ve yanakları arasında benzerlik kurulmuştur (G.404/1, G.410/3, G.487/2, G.591/3, G.862/2, G. 1742/2, G.1823/2, G.1901/2). Onun yanakları ve yüzünü örten, görünmesini engelleyen saçları ise kâfirdir (G.410/3, G.487/2, G.645/2, G.745/1, G.749/3, G.862/2, G.967/4, G.1002/2, G.1823/2, G.1901/4, G.2604/3, DNS/s. 860). Akı alıp gönül mülküne hükmeden gamze de imâna kasteden bir kâfir olarak görülmektedir (G.2604/3). İmânın, şeytandan sakınılması gerekmektedir (G.1560/2). Nasıl ki imân şeytandan sakınılırsa, sevgilinin mihri (sevgisi) de aynı şekilde sakınılmalıdır (G.2639/2, G.2676/2). Bu noktada sevgi ile imân birbirine benzetilmektedir.

Sevgilinin güzellik bağında saç ve yüzünü gören âşık, sevgilinin saçını kâfiristâna, yüzünü ise imâna benzettiğini ifade etmektedir:

Göricek bâg-ı hüsninde nigârün zülf ü ruhsarın

Saçını kâfiristâna yüzün imâna tapşırdum

(G. 1823/2, s. 544)

Korkusuz, emin ve güvenli olmak; inanmak, güvenmek ve güvenilir olmak anlamındaki “e-m-n” kökünden türeyen mü‘min kelimesi, tasdik eden, itimat eden, boyun eğen, itaat eden; güven veren, emin kılan demektir (Karagöz, 2010: s. 478). İnsanın sıfatı olarak mü‘min; Allah’a, O’nun emirlerine, âhîret gününe, kitaplarına, meleklerine, peygamberlerine ve kadere imân edip itaat eden demektir. Mü‘min, sözlük anlamında da uygun olarak, hem inandığı kudretin sağladığı güven içinde olan hem de kendisi başkasına güven veren kimsedir (Karaman, 2010: s.478)

Beyitlerde mü‘min kelimesi daha çok sevgilinin yüzüne ve yanaklarına inanan ve ona değer veren anlamında kullanılmaktadır. Sevgilinin yüzü Rûm iline benzetildiğinde ayva tüyü askerleri mü‘min i kırmaya çalışan bir ordu gibi düşünülmemektedir (G.740/2). Âşık, aşk dininin mü‘mini konumundadır (G.2374/4, G.2515/2).

Bir beyitte sevgiliye seslenen şair, “yüzünü gördüğümde yüzümü ona sürsem incinme çünkü mü‘min Mushaf’ı gördüğünde haz duyar” şeklindeki ifadesiyle sevgilinin yüzünü Mushaf’a benzetirken kendisini de Mushaf’a imân eden mü‘min şeklinde düşünmektedir:

Cânâ yüzünü görsem incinme yüzüm sürsem

Mushaf göricek mü‘min eyler meğer andan haz

(G. 1325/4, s. 412)

2.1.2. Küfr- Kâfir

Sözlükte “bir şeyi örtmek, perdelemek, gizlemek ve nimete nankörlük etmek” anlamlarındaki “ küfür” kavramı dinî bir terim olarak; Hz. Peygamber’in ve onun Allah’tan getirdiği kesinlikle sabit olan şeyleri yalanlaması, tevatür yoluyla bize ulaşmış olan hükümlerden birini ya da birkaçını inkâr etmek demektir. Bu anlamda küfür îmân kavramının zıddıdır (Karagöz, 2010: 390). Küfür fiilini gerçekleştiren kişiye de kâfir denmektedir.

Beyitlerde küfür kelimesi küfr-i zülf şekliyle veya saç, zülf gibi kelimelerle birlikte anılarak benzetme unsuru olarak kullanılmıştır. Sevgilinin saçı, kâkülü, ayva tüyü, gözü, gamzesi ve beni (hâli) kâfir olarak düşünülmektedir.

Aşağıdaki beyite göre sevgilinin taze ayva tüyleri onun yanağında yer tutmasından dolayı âşık İslâm ülkesinin kâfirler tarafından ele geçirilmesi korkusuyla karşı karşıya kalmıştır. Bu durumda sevgilinin yanağı İslâm ülkesine sevgilinin ayva tüyleri ise kâfire benzetilmektedir:

Şöyle benzer hatt-ı sebzi ‘ârızında yir tutar

Mülket-i İslâmı korkum budurur kâfir tutar

(G. 536/1, s. 191)

Şair aynı benzetmeyi başka bir beyitte cennet bağı kavramını kullanarak oluşturmaktadır. Buna göre sevgilinin yüzüne siyah saçlarının düşmesi şaşılacak bir durumdur çünkü kimse cennet bağına kâfirlerin girdiğini görmemiştir. Beyitte sevgilinin yüzü cennet bağı, saçları ise yine kâfir ile benzetme unsuru oluşturacak şekilde kullanılmıştır:

‘Ârızun üstinde düşmişdür meğer zülf-i siyâh

Kim görüpdür kâfiri kim girdi cennet bâğına

(G. 2501/2, s. 728)

2.1.3. Münkir- Münâfık

Güç, şiddetli ve muğlak olmak, bilmemek ve tanımamak anlamındaki “nekr” kökünden türeyen münkir kavramı sözlükte; bir şeyi bilmeyen, bir hakkı ve gerçeği inkâr eden, bir şeyi hoş ve iyi görmeyen demektir. Bu kelime Kur‘ân’da isim olarak 4 âyette geçmiş ve bir âyette sözlük anlamında “tanımayanlar” (Yûsuf, 12/58); üç âyette Kur‘ân’ı

(Enbiyâ, 21/50), Peygamber’i (Mü’minûn, 23/69) ve ahreti (Nahl, 16/22) “inkâr edenler” anlamında kullanılmıştır. Bu kullanımı ile münkir, kâfir kelimesi ile eş anlamlıdır (Karagöz, 2010:497- 498).

Beyitlerde münkir kavramı, zâhid, vâ’iz ve sûfî ekseninde; aşk, âşık, kadeh ve sevgili çerçevesinde ele alınmaktadır. Zâhid, sevgilinin güneşe benzeyen yüzünü inkâr etmektedir (G. 1122/3). Sûfî, aşkın varlığı güneş gibi aydınlık iken aşkı inkâr ederek büyük bir cahillik ortaya koymaktadır (G. 1394/2).

Bir beyitte şâir, vâ’ize seslenerek âşğın âhını ve ateşinin inkâr etmemesi gerektiğini çünkü o âh ile ateşin küçük bir parçasının bile mescid ile minberi yakmaya yeteceğini ifade etmektedir:

Münkir olma sûz u âh-ı ‘âşika gel vâ’izâ

Korkaram bir şemmesi mescid ile minber yakar

(G. 504/2, s. 183)

Kaybolmak, eksilmek, geçmek ve tükenmek anlamındaki “n-f-k” kökünden türeyen münâfık, din ıstılahında, kalbi ile inanmadığı halde inkârını saklayıp dili ile inandığını söyleyerek mü’min görünen kimseye denir (Karagöz, 2010:495- 496).

Divânda münâfık kavramı ile ilgili yalnızca bir beyit bulunmaktadır. Söz konusu beyitte şâir, kâğıdı ikiyüzlü ve münâfık bir kimse gibi düşünmektedir. Münâfık bir kimsenin sır saklayamayacağını ifade eden şâir, bu nedenle gönül derdini kâğıda bile yazmamaktadır:

Anun için yazmazam derd-i dilüm ben kâğıda

Saklamaz sır ikiyüzlüdür münâfıkdur diyü

(G. 2304/4, s. 675).

2.1.4. İslâm-Müslüman-Mezhep-Ümmet

İslâm, “silm” ve “selam” kökünden türeyen bir kelimedir. Bu şekliyle Kur’ân’ın 105 yerinde geçmektedir. “İslâm” kelimesi, isim ve fiil hâlinde 10 kadar âyette geçmektedir. Silm; barış, güven ve huzur, selam da; mutluluk, esenlik ve güvenlik demektir. İslâm ise; Allah’a teslim olmak, boyun eğmek ve itaat etmek mânâsındır. Kur’ân’a göre İslâm, kişinin kendisini yalnız Allah’a teslim etmesi, yalnız O’na kul olması, yalnız O’na ibadet etmesi demektir. Tevhidin gereği de budur. Bu anlamıyla İslâm, yalnız son peygamber Hz. Muhammed’in getirdiği dinden ibaret değil, bütün peygamberlerin insanları tek Allah’a kulluk

etmeye, ahrete îmân etmeye ve sâlih amel işlemeye davet etmelerinin özünde olan bir inanç sistemidir (Karaman, 2010: 322-323).

Divânda İslâm kavramı, sevgilinin yanağı (G. 283/4) ve yüzü (G. 2088/1) ile benzetme unsuru olarak kullanılmaktadır. Ayva tüyelerinin sevgilinin yanağında güzelliğini arttırdığını ifade eden şairin korkusu o kâfirin bütün İslâmı kaplamasıdır. Beyitte ayva tüyleri kâfire benzetilirken, sevgilinin yüzü İslâm olarak düşünülmektedir:

Hat ruhunda revnak-ı dîger tutar
Korkaram İslâmı ol kâfer tutar

(G. 448/1, s. 167)

Beyitlerin genelinde Müslüman kavramı, âşık ve âşığın gönlünü kastetmek üzere kullanılmıştır. Sevgilinin saçı, gözü ve gamzesi kâfir olarak, bu güzellik unsurlarına gönül veren âşık ise Müslüman olarak ifade edilir. Bir beyitte şair, sevgilinin saçlarının kendisini dinden çıkaracağından korkmaktadır ve Allah'a, Müslümanları kâfire esir etmemesi için dua etmektedir:

Küfr-i zülfün korkaram kim çıkara dînden beni
Ehl-i İslâmı giriftâr itme yâ Rab kâfire

(G. 2559/3, s. 744)

Başka bir beyitte şair, Müslümanlığı “Hiçbiriniz kendisi için istediğini mü‘min kardeşi için istemedikçe gerçek îmân etmiş olamaz (Buhârî, “ İmân”, 7; Müslim, “İmân”, 71)⁹ hadisine telmih yaparak tanımlamaktadır:

Her ne kim sana sanursan san anı kardaşuna
Fi'l-hakîka sözümi gûş it müselmânlık budur

(G. 888/3, s. 290)

Sözlükte “ gidilecek yol, gidilecek yer, görüş, doktrin, akım, gitmek ve takip etmek” gibi anlamlara gelen mezhep, dinî bir kavram olarak, kendi içinde tutarlı bir metot ve düşünce sistemine sahip itikâdî ve amelî doktrin mânâsına gelir (Paçacı, 2010, 441).

Beyitlerde mezhep kavramı genel itibariyle aşk mezhebi, hubân mezhebi ve mezheb-i ‘ışk tamlamalarıyla ifade edilmektedir. Sevgili, günahsız âşıklarını kırıp geçirmektedir ancak âşık bu duruma şaşırılmaz

⁹<http://hadis.diyaret.gov.tr/dosyalar/1222154187.pdf> (Erişim Tarihi: 06.10.2013).

çünkü sevgilinin bu huyu onun güzellik mezhebinde bulunmaktadır (G. 2565/2).

Bir beyitte şair, ham sofuya “ Gel, aşk ehlinin mezhebi yoktur deme, bunlar seninle hangi mescitte namaz kıldı söyle” ifadesiyle âşîğın mezhebinin zâhidin mezhebinden farklı olduğunu vurgulamaktadır:

Zâhidâ ‘ışk ehlinün gel mezhebi yokdur dime

Kankı mescidde seninle kıldı bunlar di namâz

(G. 1181/4, s. 373)

Ümmet kelimesi “ e-m-m” kökünden bir isim olup asıl anlamı sınıf ve cemaat demektir. Bu kelime Türkçede, bir peygambere inananlar ve semâvî dinlere mensup kavimler topluluğu; Kur’ân’da ise genel olarak din, müddet, zaman (Hûd, 11/8), önder (İbrahim Peygamber) (Nahl, 16/120) ve topluluk anlamlarında kullanılmıştır (Karagöz, 2010: 671).

Divanda ümmet kavramı, Muhammed peygamberin getirdiği dine bağlı olan kavimler topluluğunu ifade etmek için kullanılmıştır. Beyitlerde Muhammed peygamberin kıyamet gününde ümmetine şefâat ile yaklaşacağı belirtilmiştir. Bu nedenle şair, Muhammed peygamberin ümmetinden olduğu için Allah’a hamd etmektedir (G.1094/7). Ceza gününde peygamberin ümmetine şefâat kaynağı olduğunu söyleyen şairin ümidi, peygamberin o gün lütuf eyleyerek kendisine bakmasıdır:

Çün şefâ’at kânısın yevm-i cezâda ümmete

Bu Muhibbî derd-mendün hâline lutf eyle bak

(G. 1407/5, s. 434)

2.2. İbadet İle İlgili Kavramlar

2.2.1. Namaz

Namaz Farsça bir kelime olup Arapçadaki salât kelimesinin karşılığıdır. Sözlükte dua, istiğfar, övgü anlamlarına gelen salât, dinî bir kavram olarak, İslâm’ın beş temel esasından biri olup belli eylemler ve rükünleri bulunan özel bir ibadettir. Namaz, içerisinde zikir, tesbih, dua, kıyam, rükû, secde gibi alt ibadetleri toplayan önemli bir ibadettir. Namaz amellerin Allah’a en sevimli olanı, mü’minin miracıdır. Namaz insana devamlı olarak Allah’ı hatırlatır, kalplere sorumluluk duygusunun yerleşmesini sağlar, kötülük ve günahla kişi arasında bir perdedir. Namaz insanın maddî ve manevî temizliğinin vasıtasıdır (Paçacı, 2010: 514).

Divanda namaz kavramı, dildâr, kâmet, Kâ'be ve kible gibi kavramlarla bir arada anılmaktadır. Şair, bir beyitte “ ezan okunca orada namazın farz olduğu gibi gönül de senin boyuna bakıp secde eylesin” ifadesiyle sevgilinin boyu (kâmet) ile ezan arasında bağlantı kurmaktadır:

Kaddüne nazar eyleye secde ide bu dil

Kâmet ki ola lâbüd olur anda namâz farz

(G. 1313/4, s. 409)

Aynı anlam doğrultusunda farklı bir beyitte ise şair, sevgilinin ayağa kalkmasını “kamet getirmek” şekli ile ifade eder. Sevgilinin kamet getirmesi durumunda bütün namaz ehli ona uymaktadır:

Yâr kâmet getirse nâz ile

Uya cümle ana namâz ehli

(G. 2760/4, s. 2760)

Başka bir beyitte şair, sevgilinin gözünü imama, kaşını mihraba ve kirpiklerini kaşın mihrabına namaza durmuş kimselere benzetmektedir:

İmâm olup gözi müjgân saf saf

Kaşı mihrâbına turmuş namâza

(G.2542/3, s. 740)

2.2.2. Oruç- Ramazan- Bayram

Oruç, imsak vaktinden iftar vaktine kadar yemek, içmek ve cinsî münasebetten uzak durmak demektir. Akıllı, buluş çağına erişmiş Müslüman'ın Ramazan orucunu tutması farzdır (Paçacı, 2010: 534).

Sözlükte “ günün çok sıcak olması, güneşin kum ve taşları çok ısıtması, kızgın yerde yalınayak yürümekle ayakların yanması” anlamlarındaki ramad mastarından veya “ güneşin güçlü ısısından çok fazla kızmış yer” mânasındaki ramdâ' kelimesinden türeyen ramazan, kamerî yılın şâbandan sonra, şevvâlden önce gelen dokuzuncu ayının adıdır. Kur'ân-ı Kerîm'de adı geçip değerine vurgu yapılan yegâne ay ramazan ayıdır. Orucun farz kılındığını bildiren âyetlerin hemen ardından ramazanın insanlara doğru yolu gösteren ve hakkı bâtıldan ayıran Kur'ân'ın indirildiği ay olduğu belirtilir ve bu aya ulaşanların oruç tutması (Bakara, 2/185) emredilir (Günay, 2007: 433-434).

Bayram, uluslara ait toplu sevinç, mutluluk ve ortak kutlama vesilesi olarak kabul edilen belirli zamanlar için kullanılan bir terimdir. İslâm dininde Ramazan ve Kurban Bayramı olmak üzere iki bayram bulunmaktadır. Ramazan bayramı, Ramazan ayının sonunda, Şevval ayının birinci, ikinci ve üçüncü günlerinde kutlanır (Paçacı,2010: 58-59).

Muhibbî dîvanında oruç, ramazan ve bayramkavramları genel olarak birlikte ele alınmaktadır. Savm, rûze gibi sözcüklerle ve savm-i hicr, rûze-i hicr, rûze-i hicrân gibi tamlamalarla söz konusu edilen oruç, âşık için sevgiliden ayrı geçen zamanlardır. Ne zaman sevgili hilâl-i ebrûsunu gösterir, işte o zaman âşık için oruç tamamlanmış ve bayram gelmiş demektir (G. 1217/1; G. 1466/3; G.1495/3; G.1930/5). Beyitlerde ramazan kelimesi doğrudan zikredilmemektedir. Ancak oruç tutulan zaman olması münasebetiyle ramazandan dolayı olarak bahsedilmektedir.

Bir beyitte şair, ayrılık orucunu, kavuşma bayramı için tuttuğunu ifade ederek sevgiliden hilâle benzeyen kaşlarını göstermesini ve böylelikle orucun tamam olmasını istemektedir:

‘İyd-ı visâl için tutaram savm-ı hicrünü

Göster hilâl-i ebrûnu olsun tamâm oruç

(G. 278/4, s. 119)

Dîvânda “bayram ertesi”¹⁰ redifli bir gazel bulunmaktadır. Bu gazelde şair, oruç zamanı, şarabın yasak olduğunu ancak şarabın gam pasından dolayı bulanıklaşmış gönlü saf edeceğini ve rahatlatacağını; ham sofuya şurubun helal olduğu gibi aşk ehline de şarabın bayram sabahı helal olduğunu dile getirmektedir. Hatta son beyitte şair, kendisinin oruç zamanı şaraba tövbe ettiğini ancak gül yanaklı içki dağıtan güzelin ısrarına boyun eğip tövbesini bozacağını ifade etmektedir:

Bu Muhibbî tevbe itmişdür meye ol vakt sır

Sâki-i gül-ruh ibrâmı bayram ertesi

(G. 2673/5, s.776)

2.2.3. Zekât

Sözlükte “ artma, çoğalma, temizlik, bereket, iyi hal ve övgü” anlamlarına gelen zekât, dinî bir terim olarak belirli bir malın bir

¹⁰Bk: G. 2673, s. 776

kısımının Allah rızası için muayyen kişilere verilmesi demektir. Zekât, İslâm'ın beş temel esasından biri olup hicretin ikinci yılında Medine'de farz kılınmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de; “ *Namazı dosdoğru kılın, zekâtı verin...*” (Bakara, 2/43, 110; Hac, 22/78; Nûr, 24/56; Mücadele, 58/13; Müzzemmil, 73/20); “ *Onların mallarından, kendilerini temizleyeceğin, artırıp yücelteceğin bir sadaka al ve onlar için dua et; çünkü senin duan onlara huzur verir. Allah işitendir, bilendir.*” (Tevbe, 9/103) buyrulmaktadır (Paçacı, 2010: 711).

Dîvânda zekât kavramı genellikle zekât-ı hüsn tamlaması ile söz konusu edilmektedir. Beyitlerde şair, kendisini zekât almaya ihtiyacı olan fakir, dilenci ve zavallı bir âşık olarak ifade etmekte, sevgiliyi ise sahip olduğu güzellikten dolayı zekât verme borcu olan bir padişah olarak değerlendirmektedir.

Bir beyitte şair, sevgiliye seslenerek, “Ey padişah, âşıkların gönlünü ele al da bir bak, onlar kimsesiz ve muhtaç kimselerdir. Güzelliğinin zekâtını ver ki borcun ödenmiş olsun. (Böylelikle zavallı âşıkların sevindirmiş olursun)” şeklindeki ifadesi ile zekât vermenin belirli şartları sağlayan kimselere farz, bazı kimselerin de zekât almaya müstahak olduğunu âşık ve sevgili tipleri üzerinden dile getirmektedir:

Zekât-ı hüsnün ‘arz eyle şehâ borcun edâ olsun
Ele al gönlin ‘uşşâkun buyur hep bî-nevâlardur

(G. 620/2, s 215)

2.2.4. Hac- Hacı- Kâbe- Kurbân

Kelime olarak “Allah’a yönelme, günahlardan arınma, Hak yolunda feragat gösterme, meşakkatleri göğüsleme ve dinin özüyle temasa geçme” manasındaki hac, terim olarak Mekke’de bulunan Kâbe’yi ve civarındaki kutsal olan özel yerleri, belirli vakit içinde, usulüne uygun olarak ziyaret etmek ve yapılması gereken diğer menasiki yerine getirmek demektir. İslâm’ın beş esasından biri olan hac, Hicretin 9. yılında farz kılınmıştır (Paçacı, 2010: 210).

Sözlükte “küp” anlamına gelen Kâbe, Mekke’de Mescid-i Haram denilen Cami-i Şerîfin ortasında yaklaşık 13 metre yüksekliğinde, 11-12 metre eninde taştan yapılmış dört köşe bir binadır. Kur’ân’da Kâbe; bu ismin dışında el- beytü’l-haram (saygı evi) (Mâide, 5/2), el- beytü’l-muharrem (haram evi) (İbrahim, 14/37; Mâide, 5/2), el- beytü’l- atîk (eski ev) (Hac, 22/29, 33), el- beytü’l-mamûr (imar edilmiş ev) (Tûr, 52/4), ve el- beyt (ev) (Bakara, 2/125, 127) isimleri ile zikredilmiştir. Halk arasında

Beytullah (Allah'ın evi) ismi ile anılır. Kur'ân'da Kâbe'nin İbrâhîm ve İsmâil (a.s.) tarafından yapıldığı (Bakara, 2/124, 129) bildirilmiştir (Karagöz, 2010: 350).

Muhibbî dîvânında Hac ibadeti, Kâbe, tavaf, kurbân gibi kavramlar ile birlikte ve ehl-i hacc, hacc-ı ekber gibi tamlamalarla söz konusu edilmektedir. Sevgilinin bulunduğu yeri tavaf etmek âşık için hacc-ı ekberdir (G. 1361/5). Çünkü sevgilinin mahallesi Kâbe'dir (G.2022/1).

Bir beyitte şair, kendisini, âşıklık sembolü olan Mecnun ile kıyaslamakta ve Mecnun'un gönlünde safanın bulunmadığını ifade etmektedir. Şair bu düşüncesini "Eğer Mecnun'un gönlünde Merve hakkı için safâ - Beyitte kullanılan Merve ve Safâ kelimeleri şairin bilinçli olarak tercih ettiği kelimelerdir. Mekke-i Mükerrreme'de bulunan Safâ ile Merve tepeleri arasında hacılar yedi defa (Safâ tepesinden başlayarak Merve'ye dört gidiş, Merve'den Safâ'ya üç dönüş olmak üzere) gidip gelirler. Bu gidip gelmeye sa'y denir ve sa'y haccın rükünlerindedir - bulunsaydı sevgilinin bulunduğu yeri bırakıp da hacca gitmezdi şeklindeki ifadesi ile güçlendirmekte ve sevgilinin mahallesini hac ibadetinin yapıldığı Kâbe'ye benzetmektedir:

Gitmezdi hacca hergiz koyup diyâr-ı yâri

Kalbinde Merve hakkı olsa safâ-yı Mecnûn

(G.2281/4, s. 670)

"Kurban, dinî bir terim olarak, ibadet maksadıyla, belirli şartları taşıyan hayvanların usulüne uygun olarak kesmeyi ve bu amaçla kesilen hayvanı ifade eder. Kurban kesmek, akıllı ve bülûğ çağına ermiş, dinen zengin sayılacak kadar mal varlığına sahip ve misafir olmayan Müslüman'ın yerine getireceği mali bir ibadettir" (Paçacı, 2010: 388).

Bir diğer beyitte şair, sevgilinin mahallesinin Kâbe olduğunu, orayı tavaf eyleyen âşığın artık hacı sayılacağını ve canını sevgiliye kurban etmesinin âşığa farz olduğunu ifade etmektedir:

Ka'bedür kûyî Muhibbi eyledün çünki tavâf

Hâcî oldun farzdur cânunı kurbân eylemek

(G. 1608/5, s. 487)

Beyitlerde, sevgilinin mahallesi Kâbe; sevgilinin bulunduğu yeri tavaf etmek, hac ibadetini yerine getirmek; burayı tavaf eden âşık ise hacı olarak ifade edilmiştir. Hacı olan kimsenin kurban kesme

zorunluluğundan hareket eden şair, kurban kavramı ile âşığın sevgili için canını feda etmesini kastetmektedir.

2.2.5. Dua

Sözlükte “ çağırarak, seslenmek, istemek, yardım talep etmek” anlamına gelen dua, din literatüründe, insanın bütün benliğiyle Allah’a yönelerek maddî ve manevî isteklerini O’na arz etmesi demektir. Duanın ana gayesi insanın Allah’a halini arz etmesi ve O’na niyazda bulunması olduğuna göre dua, Allah ile kul arasında bir diyalog anlamı taşır. Bir başka deyişle dua sınırlı, sonlu ve âciz olan varlığın sınırsız ve sonsuz kudret sahibi ile kurduğu bir köprüdür (Canbulat, 2010: 128).

Dîvânda dua Allah’tan af dilemek için (G. 143/5; G. 159/5) ve sevgiliye kavuşmak için (G. 126/7; 2215/4) yapılan bir ibadettir. Ayrıca dua kavramı beyitlerde, sevgilinin boyuna hayran kalan servi ve çınarın sevgili için dua etmesi (G.28/3; G. 531/2; G. 539/2; G. 2247/5; G. 2397/2) ve şairin gazellerini okuyan kimselerden kendisi için dua istemesi (G. 2372/5) şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Seher vaktinde duaların kabul olunacağı yönündeki inancı ifade eden şair, bu vakitte ettiği dualar ile sevgiliye kavuşmayı, kavuşma sabahına erişmeyi istemektedir:

Ey Muhibbî subh-ı vaslun isteyüp eyle niyâz

Didiler olur seher-gehler du‘âlar müstecâb

(G. 126/7, s. 77)

Bir diğer beyitte Muhibbî, sevgilinin lale yanağı ile yeni doğmuş güneşi kıyaslayıp güneşin sevgilinin lale yanağına imrendiğini ifade ederken aynı beyitte servi ve çınarın, sevgilinin boyunu ve yürüyüşünü görünce el kaldırıp dua ettiklerini dile getirmektedir:

Kadd ü refâtûna serv ile çenâr eyler du‘â

Lâle ruhsârûna hurşîd-i hâver imrenür

(G. 531/2, s. 190)

2.2.6. Haram- Helâl

Sözlükte “ yasak, memnu” anlamına gelen haram, dinî bir terim olarak, kesin bir delille, açık bir şekilde yapılmaması istenen fiildir. Haram dinî bir kavram olup bunu tespit ve tayin yetkisi sadece Allah’a aittir. Bu konuda insanların yetkisi yoktur. Hz. Peygamber’in bu konudaki hadisleri, Allah’ın koymuş olduğu hükmü açıklamaktan

ibarettir. Bu nedenle İslâm âlimleri, hakkında nass bulunmayan konularda ihtiyatlı davranarak haram tabirini kullanmaktan kaçınmışlardır (Paçacı, 2010: 232).

Beyitlerde haram kavramı âşık etrafında şekillenen bir kavramdır. Âşık için sevgilinin dudakları (G. 301/2; G.1654/4), sevgiliye kavuşmak (G. 1717/2; G. 2006/2; G. 2201/3), sevgilinin bulunmadığı gülbahçesi (G. 906/2; G. 1137/4; G. 2055/2) ve uyku (G. 1290/1; G. 2087/1; G. 2591/1; G. 2635/4) haramdır.

Şair bir beyitte âşık olduğundan beri nice zamandır gözlerine uyku girmediğini ve uykunun kendisine haram olduğunu dile getirmektedir:

Âşık olaldan berü oldı göze uyhu harâm

Nice demlerdür ki çeşmüm mâyl-i h^wâb olmadı

(G. 2635/4, s. 765)

Diğer bir beyitte şair, sevgilinin dudaklarını şarap kadehine benzetir. Âşığın kendi kanını sevgilinin gamzesine mübah etmesine rağmen sevgili, dudak kadehinin şarabını âşığa haram etmiştir:

Sen harâm itmiş iken câm-ı lebûñ cür‘asını

Kanımı gamzeñe ben eyledüm ey dost mübâh

(G. 301/2, s.126)

Dinen yapılması veya yenip içilmesi yasaklanmayan, serbest bırakılan şeye helal denmektedir. Allah ve Resulü'nün bir şeyin helâl olduğunu belirtmesi veya işlenmesinde günah olmadığını bildirmesi, o fiilin helâl olduğunu gösterdiği gibi, o fiil veya şeyin yasaklandığına dair bir delil bulunmaması da helâl olduğunu gösterir. Buna göre bir şey, dinin açık bir hükmüne, yasağına ve ilkesine aykırı olmadıkça helâldir, meşrudur (Paçacı, 2010: 252).

Dîvânda helâl kavramı ise sevgili etrafında gelişir. Sevgili için âşığın kanı (G.1290/3; G. 1654/4; 1692/4; vb.) helâldir.

Beyite göre âşık uzun zaman önce sevgiliye kanını helâl etmiştir. Buna rağmen sevgili, âşığı öldürmekten vazgeçmiş ve bu düşünceden dolayı pişman olmuştur. Âşık bu durumun sebebini anlayamadığını dile getirmektedir:

Katlüme olmuş peşimân bilmezsin yârab neden

Çok zamân idi ki kanum itmüş idüm aña hil

(G. 1692/4, s. 509)

Diğer bir beyitte şair, sevgilinin gözünden düşüp kapısından uzak olmaktansa ölmeye râzı olduğunu ve kanının sevgiliye helâl olduğunu ifade etmektedir:

Öldürürse râzıyam olsun aña kanum helâl

Kapusından dûr idüp gözden hemân bırakmaya

(G. 2490/ 4, s. 726)

2.2.7. Tevbe- Günâh

Sözlükte “ pişmanlık, dönme, nedâmet” anlamına gelen tevbe, İslâmî bir kavram olarak, kulun işlediği kötülük ve günahlara pişman olup onları terk ederek Allah’a yönelmesi, emirlerine uymak ve yasaklarından kaçınmak suretiyle Allah’a sığınarak bağışlanmasını dilemesi demektir. Tevbe, kula nispet edilince arızî olan günah halini bırakıp aslî olan salâh haline dönmek; Allah’a nispet edilince de tâli olan gazap bakışından, aslî olan rahmet bakışına dönmek anlamına gelir. Günahlardan dolayı tevbe etmek farzdır (Canbulat, 2010: 657-658).

Dîvânda tevbe kavramı istiğfâr, tevbe gibi kelimelerle karşılanmakta ve günah kavramı ile birlikte anılmaktadır.

Günah, Farsça bir kelime olup sözlükte “suç” anlamına gelir. Dinî bir kavram olarak ilâhî emir ve yasaklara aykırı fiil ve davranış anlamında kullanılır. Kur’ân’da ve hadislerde günah kavramını ifade eden birçok kelime vardır. Bunlardan genel anlamıyla günah yerine kullanılanlar ism, zenb, vizr, cünâh ve hûb kelimeleridir. İslâm, kişiye günahlardan kurtulmanın yolunu göstermiş, ona tevbe imkânı sunmuştur (Canbulat, 2010: 204-205).

Şair günahlarının çok olduğunu ancak günahları karşısında Allah’ın bağışlayıcılığının ve cömertliğinin daha fazla olduğunu dile getirir. Mahşer gününde yüzünün ak olabilmesi için tevbe eden âşık aynı zamanda Allah’tan tevbesinin kabul edilmesini de istemektedir. Böylelikle âşık, mucîb olan Allah’ın rahmetine yaklaşmış olacaktır:

Bir güneş-kârem günâha tevbe itdüm ey mucîb

Umarım ki rahmetüñe idesin beni karîb

(G. 22/1, s. 47)

Beyite göre, sevgilinin nezdinde sevmek günahıdır. Âşık ise sevgilinin güzelliği karşısında günah işlemeyen insan olamayacağını ve kendisinin de bu günahıtan vazgeçip tevbe etmeyeceğini dile getirmektedir:

Yanuñda ger günâh ise seni çok sevmek ey dilber

Günâhum başdan aşmışdur günâh itmez ne âdemdür

(G. 414/3, s. 157)

2.2.8. Şehîd

Sözlükte “bilen, gören, hazır olan, haber veren, muttali ve tanık olan” demektir. Şehîd, şâhid kelimesinin mübalağasıdır. Şehîd kelimesinin çoğulu şühedâ ve eşhâddır. Allah yolunda öldürülen mü'minlere, şühedâ denilmiştir. Örfümüzde şehîd kelimesi bu anlamda kullanılmaktadır. Allah yolunda öldürülen mü'minlere, şehîd denilmesi, ölen kişinin cennetlik olduğuna dünyada şâhidlik edilmesi, gerçekten ölü olmayıp yaşaması (Bakara, 2/154)¹¹ sebebiyledir (Karagöz, 2010: 615-616).

Dîvânda şehîd sözcüğü, şehîd-i 'ışk, şehîd-i gam, şahadet, şehîdân gibi isim ve tamlamalarla zikredilmektedir. Âşığın en çok istediği şey sevgilinin yolunda aşk şehidi olmaktır (G. 24/10). Allah'tan sürekli şehâdet isteyen âşık, sevgilinin gamzesinin kendisini öldürmesi üzerine Allah'a hamd eder (G. 245/4). Sevgili âşığı ve âşıklarını öldürdüğü zaman gazi olup sevaba girmekte, âşık ise aşk yolunda öldürüldüğü için şehit olmaktadır (G. 339/6; G. 343/3).

Bu tarîk-i 'ışkdur lutf eyle gel öldür beni

Gâzi ol sen gir sevâba ben dahi olam şehîd

(G. 325/3, s. 132)

Bir beyitte şair, nasıl ki aşk şehidi olmak isteyen bir kimsenin kefensiz olması gerekiyorsa, sevgiliye kavuşmak isteyen de bedenini terk etmesi gerektiğini ifade etmektedir:

Vasl-ı cânân isteyen itmek gerek terk-i beden

Kim şehîd-i 'ışk olan lâbüd olur ol bî-kefen

(G. 2015/1, s. 597)

¹¹ Bakara, 2/154: Allah yolunda öldürülenlere “ölüler” demeyin. Hayır, onlar diridirler. Ancak siz bunu bilemezsiniz.

Sonuç olarak divânda din olgusu çeşitli kavramlar kullanılarak ele alınmıştır. Beyitlerde Allah, birçok isim ve sıfatı ile birlikte, İslâmî inançlara uygun olarak tavsif edilmekte ve O'nun ezeli ve ebedî oluşu ifade edilmektedir. Melek kavramı birçok isim ve tamlama ile birlikte anılmaktadır. Cebrail, İsrail, Rızvân ve Kirâmen Kâtibîn isimleri zikredilen meleklerdir. Beyitlerde dört kitaptan çâr-kitap olarak bahsedilmekte ancak Zebûr ve Kur'ân dışındaki dinî kitapların isimleri doğrudan anılmamaktadır. Şair, gerek iktibas gerekse telmih yolu ile sûre ve âyetlere beyitlerinde yer vermektedir. Dîvânda; Hz. Âdem, Hz. Dâvud, Hz. Eyyûb, Hz. İbrahim, Hz. İsbâ, Hz. Muhammed, Hz. Mûsâ, Hz. Nûh, Hz. Süleyman, Hz. Ya'kûb, Hz. Yûnus ve Hz. Yûsuf olmak üzere on iki ve ismi peygamberler ile zikredilen ve peygamber olduğu düşünülen Hz. Hızır ile birlikte on üç peygamberin ismi geçmekte ve bu peygamberler çeşitli özellikleri ve mucizeleri ile ele alınmaktadır. Beyitlerde kader ve kazâ kavramları birbirinden ayrı düşünülmemeyen kavramlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Âhireti ifade etmek için cennet, cehennem ve ezel bezmi gibi kavramların yanı sıra âhır zaman, bekâ, dem-i sûr, haşr, mahşer, kıyâmet, ukbâ ve yevm-i cezâ gibi kavramlar yer almaktadır.

Şairin itikad ve inanç ekseninde bazı kavramları işleminin yanı sıra beyitlerinde amel ve ibâdet eksenindeki kavramlara da yer verdiği görülmektedir. Âşığı mümin olarak gören şair için sevgilinin yüzü ve yanakları imâna eş değer konumdadır. Sevgilinin saçı, kâkülü, ayva tüyü, gözü, gamzesi ve beni kâfir olarak düşünülmede, aşkı, âşığı, şarabı ve sevgilinin güzelliğini inkâr eden zâhid ve sûfî tipi münkir olarak ifade edilmektedir. Dîvânda İslâm kavramı sevgilinin yanağı ve yüzü ile benzetme unsuru olarak kullanılmakta, sevgilinin güzellik unsurlarına gönül veren âşık ise Müslüman olarak zikredilmektedir. Namaz kavramı şiirlerde kâmet, Kâbe ve kible gibi kavramlarla bir arada kullanılmakta ve sevgilinin çeşitli güzellik unsurları ile namaza ait unsurların benzerliği dile getirilmektedir. Dîvânda oruç, ramazan ve bayram kavramları genel olarak birlikte ele alınmakta; oruç ve ramazan sevgiliden ayrı geçen zamanları, bayram ise sevgilinin hilâle benzeyen kaşlarını âşığa gösterdiği vakti ifade etmektedir. Zekât vermek, sevgilinin güzelliğinden dolayı onun borcudur ve sevgili zekât-ı hüsn ile âşığı sevindirmektedir. Beyitlerde hacı, Kâbe ve kurban, Hac ibadetine ait kavramlar olarak işlenmekte; sevgilinin mahallesi Kâbe, sevgilinin bulunduğu yeri tavaf eden kimse Hacı olarak düşünülmemektedir. Hac ibadetini yerine getiren kimsenin kurban kesme zorunluluğundan hareketle, âşığın sevgili için canını feda etmesi kurban olmak şeklinde yorumlanmaktadır.

Kaynakça

- Ak, C. (1987). Muhibbî Dîvânı, KB Yay. Ankara.
- Cebeci, L. (2001). “ İsrâfil” ,TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 23, İstanbul.
- Ceylan, Ö. (2007). Tasavvufî Şiir Şerhleri, Kapı Yay., İstanbul.
- DİA (1989). " Allah mad." TDVİA, c.2, İstanbul.
- Düzcan, N. (2006). Muhibbî Divânının Dinî ve Tasavvufî Açından Tahlili (1-250 Gazeller), Yayınlanmamış Y. L. Tezi, Danışman: Bilal Kemikli, Bursa.
- Erbaş, A. (2012). Melekler Alemi, Nun Yay., İstanbul.
- Günay, H. M. (2007). “ Ramazan” TDV İslâm Ansiklopedisi, C.34, İstanbul.
- Halıcıoğlu, İ. (2006).Mustafa Rûmî Efendi Dîvânı’nda Dinî ve Tasavvufî Unsurlar, SAÜ. SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Hüseyin Yorulmaz, Sakarya.
- <http://hadis.diyaret.gov.tr/dosyalar/1222154187.pdf> (Erişim Tarihi: 06.10.2013).
- Karagöz, İ. vd. (2010). Dinî Kavramlar Sözlüğü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara.
- Kur’ân-ı Kerîm Türkçe Meali, [www. diyaret.gov.tr/ kuran/default.asp.html](http://www.diyaret.gov.tr/kuran/default.asp.html) (Erişim Tarihi: 23.03.2009).
- Küçük, A, vd. (2012). Dinler Tarihi, Berikan Yay. Ankara.
- Şahin, M.S. (1993). “Cennet”, TDV İslâm Ansiklopedisi, C.7, İstanbul.
- Topaloğlu, B. (1993). “Cehennem”, TDV İslâm Ansiklopedisi, C.7, İstanbul.
- Topaloğlu, B. (1993). “Cennet”, TDV İslâm Ansiklopedisi, C.7, İstanbul.
- Yardım, L. (2012). Nâbî Dîvânı’nda İbadet Kavramı, ÖDÜ SBE Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, C.3, S.6.
- Yavuz, Y. Ş. (2001). “Kader”, TDV İslâm Ansiklopedisi, C.24, İstanbul.
- Yavuz, Y.Ş. ve Ünal, Z. (1993). “ Cebrail”, TDV İslâm Ansiklopedisi, C.7, İstanbul.
- Yıldırım, S. (2010). Kur’ân’da Ulûhiyyet, Işık Akademi Yay., İzmir.

Yılmaz, M. (1992). Edebiyatımızda İslami Kaynaklı Sözler, Enderun Kitabevi, İstanbul.

Zöhre, A. (2015). Muhibbî Divanında Peygamberler, Asia Minor Studies International Journal of Social Sciences, C.3, S.5, s. 171-188.

“GAZİANTEP” ADI ÜZERİNE*

Gülşah PARLAK KALKAN**

Özet

Yazılı kaynaklarda Ayıntap, halk arasında ise Antep şeklinde adlandırılan bu şehir; bulunduğu konum itibariyle ilk uygarlıkların hüküm sürdüğü Mezopotamya ve Akdeniz arasında olması ve doğu ile batıyı birleştiren yolların kavşağında konumlanmasıyla tarih öncesi çağlardan bu yana insan topluluklarına yerleşme sahası olmuştur. Bu durumun doğal sonucu olarak da şehir, günümüze gelinceye kadar pek çok farklı adlarla anılmıştır.

Tarih öncesi dönemlerde şehrin adı Kalsintanan iken; Asurlar döneminde Dabigo, Dabigubit, Dehlek, Doluk, Bilabhi; Selefkiler zamanında Antiochia, Doulichia; Abbasi döneminde Avasım, Serhat; Türk-İslam devrinde Dülük, Daluk, Hantap, Aynı Tövbe, Ayıntap şeklinde idi.

Bu çalışma ile şehre verilen değişik adlar, tarihi kaynaklar ışığında çeşitli açılardan değerlendirilerek neticeye ulaşılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Gaziantep, ad, yer adı, ayıntap

About The Name ‘Gaziantep’

Abstract

The city Gaziantep, which was named as Ayıntap in written records and Antep colloquially, has since prehistoric ages been a residential area. This is because of that it is located at fertile crescent –between Mesopotamia and Mediterranean- as well as at the crossroads of the East and West. Thus, the city has had many different names so far.

While the name of the city was ‘Kalsintanan’ in prehistoric ages; It’s name was Dabigo, Dabigubit, Dehlek, Doluk, Bilabhi in Assyrians times, Antiochia, Doulichia in Seleucid Empire times; Avasım, Serhat in Abbasids times; Dülük, Daluk, Hantap, Aynı Tövbe and Ayıntap in Turkish-Islamic times.

In this article, it is aimed to analyze those names given to the city from different viewpoints in the light of historical records.

Key Words: Gaziantep, name, place name, ayıntap

* Bu çalışma, 2014 yılında Fırat Üniv. Sos. Bil. Enstitüsünde Prof. Dr. Ahmet BURAN yönetiminde hazırlanan “Gaziantep İli Yer Adları Üzerine Bir İnceleme” adlı doktora tezinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

** Yrd. Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi Muallim Rifat Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, gulsahparlak@kilis.edu.tr

1. Gaziantep Tarihi

Güneydoğu Anadolu Bölgesinin birinci, Türkiye'nin altıncı büyük şehri olan Gaziantep, coğrafi konum olarak Akdeniz Bölgesi ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin birleştiği noktada yer alır. Ulaşım ve konum bakımından çok önemli bir noktada yer alan bu şehrin topraklarından tarihi İpek Yolu'nun da geçiyor olması, bu şehrin önemini her daim canlı kılmıştır. Tarihi, yaklaşık altıyüz bin yıl öncesine dayanan Antep, hem ulaşım bakımından stratejik bir noktada olması hem de iklim şartlarının elverişli ve topraklarının verimli olması gibi nedenlerle ilk uygarlıklardan bu yana sosyal ve siyasal açıdan çok yoğun değişikliklerin ve hareketliliklerin yaşandığı bir şehir olmuştur(Külek, 2010:1).

19. yüzyılda bölgede, ilk uygarlıklarla ilgili başlatılan arkeolojik kazı çalışmalarında Antep adına rastlanılmamakla birlikte şehre 12 km uzaklıkta ve kuzeyde yer alan ve asıl adı Yunanca Doliche olan Dülük'ün ilk insanlığın yaşadığı bölgelerden olduğu tespit edilmiştir.

1946 yılında Prof. Dr. Enver Bostancı tarafından merkeze bağlı Dülük köyünün Mertmenge yöresinde yapılan araştırmalar neticesinde, ilk insanlar tarafından kullanılma olasılığı yüksek olan mağara ve sığınaklarda bulunan değişik aletlerin, insanlık tarihinin en uzun bölümü ve ilk insan yapımı araçların üretilmesiyle insanlaşma sürecine giriş dönemi olan Paleolitik Çağ'a ait olduğu tahmin edilmektedir. Yine Gaziantep-Sakçagözü'nde yapılan kazılarda tespit edilen az miktarda boyalı, kaba hamurlu keramik örnekleri ise, insanlığın göçebelikten yerleşik hayata geçtiği dönem olan Neolitik Çağ'a ait olduğu sanılmaktadır.

Antep ve yöresi, MÖ 1800 ve MÖ 1200 yılları arasında Hitit (Eti) Uygarlığı'nın merkezi olmuştur. Hitit Devleti'nin parçalanmasından sonra bölgede bir süre Kargamış Krallığı hüküm sürmüştü; daha sonra sırasıyla Urartular, Asurlar, Medler, Persler, Büyük İskender, Selokidler ve Konmagene Krallıkları hüküm sürmüşlerdir.

MS 73-395 tarihlerinde bölgede Romalılar egemenlik kurmuş ve bu dönemde Dülük, bir Roma kenti olmuştur. *"Hristiyanlık dininin yayılması da ilk defa bu coğrafyada gerçekleşmiştir. Antalya ve Fırat vadisinin Gaziantep'in kuzeyinde kalan bölümleri baskıdan kuzeye doğru çekilen ilk Hristiyan kolonilerinin oluşturduğu bölgeler sayılmaktadır."*(Güngör, 2004: 22).

Antep, Romalılardan sonra MS 395 yılında Bizans İmparatorluğuna bağlanmıştır. Bugünkü Gaziantep şehrinin kurulması da

bu dönemde gerçekleşmiştir. Dülük şehri harap olunca bugünkü Antep kalesi, MS 6. yüzyılda Bizanslılar tarafından inşa edilmiştir.

MS 638 tarihinde Antep bölgesine, Pers-Bizans çekişmesi neticesinde oluşan boşluğa, Hz. Ömer zamanında İslamiyet'in Arap yarımadası dışına yayılması için sürdürülen mücadeleler esnasında Hz. Ömer'in kumandanlarından iyaz bin Ganem'in idaresindeki İslam ordusu gelmeye başlamış ve 636 yılında bölge, İslam topraklarına katılmıştır.

1040 yılındaki Dandanakan Savaşı'na kadar bölge, pek çok egemenlik mücadelesine sahne olmuş ve sürekli el değiştirmiştir. Ayrıca bu tarihten itibaren bu topraklara kimi Türk boyları gelmeye başlamış ve 1067 yılında Antep çevresine ilk Selçuklu fetihlerinin gerçekleştirilmesiyle bölgede çok daha etkin bir Türkmen yerleşmesi başlamış olup bu tarihlerde Antep yöresi tam bir Oğuz yurduna dönüşmüştür. “ 15 Oğuz boyundan 152 oymak, bölgede yerleşime tabi tutulmuştur. Bunların bir kısmı zaman içinde Anadolu ve Rumeli'ye yerleşmek üzere yöreden ayrılırlar da bölgedeki aile ve yer isimleri çok zengin bir Oğuz yerleşme coğrafyasında oturduğumuzu kanıtlamaktadır.” (Güngör, 2004: 24). Güngör eserinde, çok az bilinmesine rağmen Antep'in Anadolu'nun Türkleşmesinin başladığı kilit noktada olduğunu da belirtmiştir.

15. yüzyıl ortalarından itibaren Antep ve çevresinde yaşanan hakimiyet mücadelelerine Osmanlılar da dahil olmuştur. 1516 yılında Yavuz Sultan Selim'in Memlük topraklarında ilerlerken Antep yöresine yakın bir yerde konakladığı sırada şehrin valisinin Osmanlı hizmetine girmesiyle Antep, Osmanlı idaresine girmiştir. Artık bir Osmanlı şehri olan Antep'te bilhassa 15. ve 16. yüzyıllarda ticaret ve sanayi büyük bir hızla gelişmiştir. Esnaf birlikleri, medreseler, köy, aşiret ve oymak örgütleri örnek bir şekilde çalışmışlardır.

1914 yılında Birinci Dünya Savaşı başladığı zamanlarda, Antep 83 bin nüfusu olan bir sancaktı ve nüfusunun %57'si Türk, %43'ü ise Ermeni idi.

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin yenik düşmesinin hemen ardından İngilizler, Mondros Mütarekesi'nin 7. maddesini ileri sürerek 15 Ocak 1919'da Antep topraklarına girmişlerdir. İngilizlerin Antep'i işgali yaklaşık bir yıl sürmüştür. Fransızların bu duruma tepki göstermesinin üzerine İngilizlerle yapılan antlaşmayla Antep, Fransızlara bırakılmıştır.

Yaklaşık 10 ay 9 gün süren Antep Harbi'nde, Fransızlar şehri 4 kez kuşatmıştır. Nihayet 15 Mart 1921'de Londra'da Türk Dışişleri Bakanı ve Fransız delegasyonunun Antep, Adana ve çevrelerinin Türklere verilmesi konusunda anlaşmaya varmaları üzerine Antep halkı büyük bir sevince boğulmuş ve 25 Aralık 1921'de Fransızlar Antep'i boşaltarak şehri Türklere geri vermişlerdir.

Antep savunmasının son günlerinde bu savunmanın büyük anlam ve önemini takdir eden Türkiye Büyük Millet Meclisi bu şehre, 8 Şubat 1921 tarihli toplantısında 93 numaralı yasayla dünyada başka hiçbir şehre nasip olmayan "Gazilik" unvanını vermiştir.

2. Gaziantep Adı

Gaziantep ili tarih boyunca Hitit, Asur, Mitani, Roma, Med, Pers, İskender, Bizans, İslam, Türk-İslam medeniyetlerine ev sahipliği yapmıştır (Çitçi, 2009: 11).

Gaziantep günümüze gelinceye kadar pek çok farklı adlarla anılmıştır. Tarih öncesinde adı Kalsintanan iken; Asurlar döneminde Dabigo, Dabigubit, Dehlek, Doluk, Babıgü, Bilabhi; Yunanca adı Doliche, Dolicha, Dolica, Dolioum, Dolicensus, Dolichenus, Tulupa, Dolichon, Diba, Diva; Selekiler zamanında Antiochia Taurum, Doulichia, Bizans kaynaklarınca; Teluk, Tulupa, Dolihayun, Debet, Tolonbh, Hamtab, Ermeni kaynaklarınca; Anthaph, Abbasi döneminde; Avasım, Serhat, Türk-İslam devrinde; Dülük, Daluk, Dulük, Dalük, Hantap, Aynı Tövbe, Ayıntap, Geldani dilinde; Tap (güç, kudret), Antheba bu şehre tarih boyunca verilen adlardır. (Çitçi, 2009: 11).

Yöre halkı tarafından Antep olarak bilinen şehrin eskiden resmi adı Aynitap-Ayıntap idi. Ayıntap adının kökeni ile ilgili çok değişik rivayetler mevcuttur (Güzelbey, 1987: 30).

"1. Şehir adını burada hüküm süren Kral Ayni ile Kraliçe Tep'in adlarının birleşmesinden almıştır.

2. Burada rüşvetçiliği ile dile düşmüş bir kadı varmış. Halk bundan yakınmalara başlamış, bir süre sonra kadı kötü huyundan vazgeçmiş. Bunun üzerine halk "Ayni tövbe etti." demiş ve kente, Ayni'nin tövbe ettiği yer demiş, sonra Aynitap olmuş. Bugün kalenin yakınında bir mahalle Tövbe adını taşır.

3. Şehrin adı "En" ve "Tap" sözcüklerinden oluşuyormuş. "Tap" Keldani dilinde "güzel" anlamına geliyormuş. Böylece şehrin adı "Entap" olmuş.

4. Şehir suyunun bol ve güzelliğinden ötürü "Ayn" ve "Tap" sözcüklerinin birleşmesinden "Ayıntap" denmiştir. Buna göre anlamı "Güzel kaynak" demek olur.

5. Pınarlarının çokluğundan, sularının bolluğundan dolayı Ayıntap denmiştir. Burada "tap" güçlü anlamında kullanılmıştır. Gaziantep platosunda içlerinde değirmen döndürecek bir düzine pınar vardır. Sayıları ise yüzü bulur.

6. Gaziantep'in havası rutubetsiz, kuru, güneşi parlaktır. Bu güneş, ak taşlara yapılmış binalara çarpınca buradan yansıyan ışınlar kenti çok aydınlık bir duruma getirmektedir. Bundan ötürü (Işık Pınarı) anlamında "Aynitap" denilmiştir.

7. Antep'in 2. Halife Hazret-i Ömer tarafından fethini anlatan elyazması bir öykü kitabında bu çevrenin adı (Anter Diyarı) diye geçmektedir. (Gaziantep Kültür Derneği Yayınlar, No:20). Öbür yandan halk arasında anlatılan söylentiye göre, kale, kralın kızkardeşi Anter'in çok kıymetli bir yüzüğünü satarak yaptırılmıştır. Bundan ötürü kale "kala-yi füsüs" diye anılmıştır. Füsüs "yüzük taşı" demektir. Bilineceği üzere Anter, Anterli (Anterlu) bir oymak adıdır.

8. Türk Tarih Kurumunca yayınlanan "Urfalı Mateos Vakayinamesi"nde adı "Hamtab" olarak da geçmektedir. (Seri: 11, No: 21). Bu sözcüğün aslı "Hantap" olduğunu ileri sürenler vardır. Buna göre anlamı "Han Yeri"dir, "Han Arazisi"dir. Bu yorumun ne dereceye kadar gerçeği yansıttığı bilinemez ama bugün de Gaziantep köylüleri sıralanmış tarlalara "Tapkır" derler. Bunun yerine "ok" sözcüğünü kullananlar da vardır.

Gaziantep şehir merkezinde su ihtiyacı; Alleben deresinden başka akarsuyun bulunmaması, şehir dışındaki su kaynaklarının yerleşme merkezinin seviyesinden alçakta olması ve sıcak iklim gibi nedenlerle kısmen veya tamamen yer altına inşa edilen kasteller aracılığıyla karşılanmıştır. Türkçeye Arapçadan geçtiği tahmin edilen "kastel" mana bakımından yer altındaki su tesisleri demektir. 10-40 arasında değişen basamaklar ile inilen bu kastellerin bir özelliği de genişçe bir meydan ortasında yer alan havuz ve bunun etrafında oturma sekileri ile daha ilerde kurulan helalarının ve yıkanmaya elverişli kısımlarının olmasıdır. Şehirde toplamda on tane kastel olduğu bilinmekle birlikte, bunlardan beşinin doldurulması veya tahrip edilmesi sebebiyle ancak beş tanesi günümüze gelebilmiştir (Çam, 1984: 165-166).

Gaziantep'te temelde su ihtiyacını karşılamak amacıyla yapılan bu kastlelere su varmadan önce iki kola ayrılmaktadır; biri içme ve kullanma suyu olarak evlerin bahçelerine inşa edilen havuzlara gelmekte, diğeri de bağ bahçe sulama amacıyla ikinci bir kanala akmaktadır. Evlerin bahçesine kurulan havuzda toplanan temiz, berrak ve oldukça soğuk olan su, yazın sıcağın bunalan insanların serinleme, dinlenme ve susuzluklarını giderme yeri olmuştur.

Anadolu'da Gaziantep'ten başka bir yerde yapılmadığı tahmin edilen bu kastleler, kısmen veya tamamen yeraltında bulunmaları nedeni ile sanat tarihi ile uğraşanların pek dikkatini çekmemiştir.

Sonuç

Gaziantep için su ve su mimarisinin önemi göz önünde bulundurulduğunda; şehrin adının kökeniyle ilgili rivayetler arasında "Güzel kaynak ya da iyi pınar" manasına gelen "Ayıntap" şeklinin kuvvetli ihtimal olduğu düşünülebilir. Şehrin muhtelif yerlerinde bulunan kastleler (suyun bir merkezde toplandıktan sonra su ihtiyacını karşılamak üzere bölümlere ayrıldığı kanallar) ve hayratlar da bu düşüncüyü destekliyor. Ayrıca değişik kaynaklarda, suyun toplandığı bu havuzlarda hiçbir zaman kirliliği su olmadığı, kirliliğin başka havuzlarda toplanıp bostanlara aktıldığı böylelikle kullanılan suyun her zaman berrak ve duru olduğu aktarılmaktadır. Su için böylesi bir sitemin olduğu şehirde, bu durum mimari yapı kadar sosyal hayatı da etkilemiş; dolayısıyla su kavramı pek çok yer adı oluşturulmuştur. Merkezde bulunan Suburcu, Alleben, Kastelbaşı, İncilipınar, Kahvelipınar, örneklerinde olduğu gibi (Işıkhan, 2008: 9-50).

Resmi kayıtlarda Ayıntap; halk arasında ise Antep şeklinde adlandırılan bu şehir; Mondros Mütarekesi sırasında önce İngilizlerin sonra da Fransızların işgaline uğramıştır. Kurtuluş Savaşı'nda tüm yöre halkının katıldığı Antep Savunması'yla 21 Aralık 1921'de işgalden kurtulmuştur. Yerel direnişte gösterdiği başarıdan dolayı TBMM 6 Şubat 1921'de 93 sayılı yasayla şehre "Gazi" unvanını vermiş ve şehrin adı "Gaziantep" olmuştur.

KAYNAKLAR

- CEYHAN, E. (1999) Gaziantep tarihi (gaziantep'in siyasi, toplumsal eğitim tarihi. Gaziyurt Matbaası, Gaziantep, s. 5-140.
- ÇAM, N. (1984). Gaziantep'te "kastel" adı verilen su tesisleri. *Vakıflar Dergisi*, 18: 165-174
- ÇİTÇİ, A. E. (2009). *İlkçağdan günümüze Gaziantep tarihi*. Damla Matbaası, Gaziantep, s. 3-90
- GÜLLÜ, R. E. (2010). Antep Ermenileri-Sosyal, Kültürel ve Siyasi Hayat. Kültür Sanat Yay. , İstanbul, s. 17-75
- GÜNGÖR, M. B. (2004). *Gaziantep'in coğrafi yapısına ve genel tarihine bakış*. Eren Yay. , İstanbul, s. 17-27
- GÜZELBEY, C. C. (1987). Gaziantep yer adları. *Belgelerle Türk Tarihi*, 30: 30-39
- IŞIKHAN, T. (2008). *Gaziantep yer adlarının halkbilimi bakımından değerlendirilmesi*, Ankara
- KAVAKLI, S. (2012). 1890 ve 1895 yılları arasında Gaziantep'in medrese, yemek, su ve çeşme vakıfları. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, C. 20, No. 1, s. 313-326
- KÜLEK, A. (2010). *71 numaralı Gaziantep şer'iyeye sicili transkripsiyonu* (Yüzüncü Yıl Üniv. Sos. Bil. Enst. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van

ŞAİR YOLU Sibgat HEKİM

Aktaran: Ülkü POLAT*

Özet

Amil Afzal Yeni Dönem Tatar Edebiyatının önde gelen isimlerinden birisidir. Özellikle mizahî, lirik, satirik şiirleriyle tanınmıştır. Eserleri genelde halk, toprak ve Tukay temalarından beslenir. Bu makalede Amil Afzal'ın kısa fakat zorlu şairlik yolu, çok yönlü bir şair oluşu, özellikle hicivlerinin keskinliği ve yoğunluğu bakımından Tatar Edebiyatında tek oluşu ve şairin "Tukaycılığı" üzerinde durulmuştur. Bu konuyla ilgili olarak Sibgat Hekim: "Tukaycılık" ruhu yazarın eserlerine işlemiştir", der. Şairin şiirlerinden de bazı örneklere yer verilerek sanatında ön plana çıkan özelliklere dikkat çekilmiştir. Hekim, Afzal'ın şiirlerinin insanda tekrar okuma isteği uyandırdığını, onların her okuyuşta insanda sanki yeni bir şey söylemek istiyormuş gibi bir his yarattığını belirtir, ona göre asıl şairlik de budur. Halk ve halkın yaşamı Afzal için ön planda olmuştur, halktan aldığı şiir yeteneği ile halka hizmet etmek tek amacıdır. Eserlerinde, kendi hisleri, iç dünyası, halkın yazgısıyla birleşir.

Anahtar Kelimeler: Amil Afzal, Tatar Edebiyatı, Tatar Şiiri, Tatarlarda Hiciv, "Tukaycılık"

Way of The Poet

Abstract

Amil Afzal is one of the prominent names in the New Period of Tatar Literature. Especially, he has been known for his humorous, lyric and satiric poetries. Generally, in his works he is nourished from the themes of the people, earth and Tukay. In this article, it is emphasized on the Amil Afzal's short but difficult road of poesy, being as a versatile poet, especially the uniqueness of his satires' sharpness and density in the Tatar Literature, and the poet's "Tukayism". On this subject, Sibgat Hekim said "the soul of Tukayism is engraved in his works". It is also given examples to point out the prominent features of poetries of the poet. Hekim mentions that Afzal's poetries give feeling to read them again, with each of the reading it is felt like they try to say something different. According to him, this is the real poesy. The people and the life of the people are foreground for Afzal, it is his only purpose to serve the people with his talent for poetry which he acquire from the people. In his works, his own emotions and inner world merged with destiny of the people.

Key Words: Amil Afzal, Tatar Literature, Tatar Poetry, Satire in Tatars, "Tukayism"

* Öğr. Gör. , Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü , ulkupolat@kilis.edu.tr

Amil Afzal hakkında bir yazım vardı. Ona tekrar dönmek istedim. Eğer doğru anlamadıysan ona yeniden dönüp tekrar okuyorsun. Benim böyle elimden düşüremediğim şairlerim vardır. Sadece Tatarlardan değil. Çok milletli Sovyetler Birliği Edebiyatını da dikkate alıp söylüyorum. Amil Afzal bu büyük edebiyat isimlerinden birisi benim için. Kendisine çekiyor. Şiirleri tekrar bir şey söylemek istiyormuş hissi uyandırıyor. Şairlik de belki, bundadır.

Amil Afzal'ı otuz yıldan fazla zamandır Magnitogorsk şehrinden yazdığı şiirlerinden itibaren tanıyorum. Şiir yolu: Aktanış – Magnitogorsk – Şerip köyü – Elmet. Kısa lakin Amil Afzal meşakkatli yol geçmiş bir şair. Aslında bugünkü konumuna sadece gayret ve kahramanlık ile ulaşmıştır. Manevi kahramanlığı da ilave ediyorum.

Otuz yıldan fazla zamandır tanıyorum, dedim. Şimdi şairin portresi hakkında düşünüyorum. Şairin yüzünde zamanın izleri görülüyor. Şiirleri tekrar tekrar okunmuş. Bunlardan şairin şahsiyeti ortaya çıkıyor, portresi beliriyor, ismi doğuyor. Tukay için, Tatar halkı sadece iki kelime ile «Dürüst Tukay» demiş. Kavi Necmi, Taktaş hakkında « Taktaş, o şüphesiz benim gönlüm» – der dururdu. Hiçbir tartışmaya yer yok, sadece isimler kalıyormuş: Taktaş, Tufan, Celil... Yalnızca isimler.

Amil Afzal dışarıdan geldi, dönüp Magnitogorski'den, Başkurdistan'dan, Şerip köyüne yerleşti. Şerip'den Elmet'e. Sürekli Kazan'da kalmadı. Yazarların büyük toplantıları, kongreleri olduğunda, bir görünüp giderdi. Kürsülere de çıkmadı. Her zaman kıyıda gibiydi. Fakat şiirlerinden tamamen bambaşka bir etki kalır. Bu «dışardalık» iz bırakmadan yok olur, gider. Şairin yurttaşlığı şiirlerindedir.

Şair, karakterdir. Uzun süre arzu edilen bir karakter. Bunu da şiirleriyle yaşatır. Bazılarında çabuk açılır, Tukay'da olduğu gibi. Bazılarında uzun sürede biçimlenir. Her yeteneğin kendi hayat yolu, kendi biyografisidir. Benim için bir şey aşikâr şimdi: Şair isminin yaşadığı sürece şairdir. Beni bu fikre Tufanların, Celillerin yazgısı getirdi. Her şairin kendi biyografisi kendi karşıtlıklarıdır. Şiiri duygular, karşıtlıklar bir bütün haline getirir. Amil kendisi güzel söylemiş, «Kurşun gibi sıcak şiir yazıyorum» demiş. Şairin dışarıdan kendi hastalığı gibi hissedilen şeylerin de ondandır ki içindeki hisleri karıştıktan sonra sadece kendisinin olmadığına inanmaya başlıyorsun. Amil'in Şerip köyü şiirlerinde ben bunu gördüm. Şairin kendi hisleri başkalarının yazgısına da dönüşüyor, büyüyor.

Bögëlmedim,
 Birêlmedëm çirge
 Monıñ ciñep kayğı –
 sağışlarınıñ,
 Têşem kısıp,
 Şuşı tuğan cirge
 Un tırnağım bēlen
 yabıştıım.

Hem
 Cir bērdē miña Salsal
 köçen,
 İrkēn sulış ördē ülenner...

*Bükülmedim,
 Yenilmedim çirkinliklere.
 Kaygısını yenip endişe –
 özlemlerin,*

*Dişimi sıkıp
 Bu memlekete
 On turmağım ile
 yapıştıım.*

*Ve
 Toprak verdi bana Salsal
 gücünü,
 Hür nefes üfledi otlar...*

Bu şiirde bana en hoş gelen mısra: «Yere on tırnağım ile yapıştım». Bu mısra olmasa kişinin ruh hali anlaşılamazdı. Bir mısra. Bütün şiiri yoğun, dramatik yapıyor. Şiir böyle bir mısra oluşturularak yazılır, şair de o mısralardadır.

Amil Afzal en başta, tâ ilk şiirlerinden itibaren toprağa sarıldı. İkinci sağlam sarıldığı konusu ise Tukay. Vatan, halk. Tukay kendi ardından kimleri sürüklememiş! Sadece peşine takılmayla büyük şair olunmuyor elbette. Tukaycılık Amil Afzal'ın sanatının ruhundadır. Tukay ruhu onun bütün şiirlerine sinmiştir. Tukay'dan geçen en güzel sıfatlar ise dürüstlük, doğruluk, vicdan ve sanatta tutarlılıktır.

Tuğay yıldızına qarap
 bardım,
 Qayda yañğır, qayda buran.
 Tuğay yıldızına qarap
 bardım,
 Qayda urman, qayda toman.
 Tuğay yıldızına qarap
 bardım,
 Aç-yalañgaç derviş sıman.
 Tuğay yıldızına qarap
 bardım, –
 Gömër buyına bër iman.

*Tukay yıldızına bakıp
 gittim,
 Nerede yağmur, nerede boran.
 Tukay yıldızına bakıp
 gittim,
 Nerede orman, nerede sis.
 Tukay yıldızına bakıp
 gittim,
 Aç – çıplak derviş gibi.
 Tukay yıldızına bakıp
 gittim,
 Ömür boyunca aynı vicdan.*

Şiiri bilinçli olarak bütün olarak yazdım. Fikri bulunmuş, şekli bulunmuş, özlü, dolgun. Bütün şiir işte böyle meydana geliyor, diye söylemek için bütününü verdim. İşte burada da yine tek mısra: « Ömür boyunca aynı vicdan». Ah, bunun gibi bir mısra! Bu bir mısra – tek vicdan, şairi uzun, çetin yollar boyunca, uzak yollar aşarak alıp gider de şimdi.

Farklı mısralardan arıyorum ben çoğu zaman şairi. Bir yerde – «Aralıksız hasretken bu dünya». İkinci yerde: « Demlenen bal rakısı gibi sarı güneş». Üçüncü yerde: «Sıçratıyor sihirli hakikatler, uyuklamıyor Çulman bile». Dördüncü yerde:

Zaman tübenlëğë, zaman
biyëklëğë –
Barı da bëzden iken.
Yeşev dörëslëğë, vöcdan
dörëslëğë
Altın bizmen iken.

*Zamanın alçaklığı, zamanın
uzunluğu –
Hepsi bizdenmiş.
Hayatın gerçekliği, vicdanın
doğruluğu
Altın el kantarı imiş.*

Şair bende böyle birikiyor. İç dünyasını yani fikirlerinin hangi tarafta dolaştığını görüyorum. Şiir mısralarının felsefi dönemeçleri boyunca yürüyorum. Bütün çevre – yönler uyuduğunda, uykusuz gece geçiren Çulman bana çoğu şey hakkında anlatıyor.

Amil Afzal şiirleri Tukay şiirlerinin kuyruğuna bağlanıp gidiyor gibi.

Başlağan eşëmnë kıuyıp,
Utıram salkınlık toyıp.
Niktër küñëllerëm boyık
İrtelerën da, kiçlerin de.
Erëm kebëk daruv tatıp
Aptırağaç, toram yatıp.
Köçlë vaqıt, dertlë vaqıt,
Yoqlasam, këre töşlerge.
Yazmışımniñ yarığı kildë,
Yalğızlık şaytanı köldë,
Çëllenë sarı köz ciñdë,
Bu sağışlardan nişlerge!

*Başladığım işimi bırakıp,
Oturuyorum serinlik hissedip.
Her nedense gönlüm sıkıntılı
Sabahları da akşamları da.
Pelin gibi şifa taşıyıp
Muhtaç olunca, dinlenip duruyorum.
Güçlü zaman, şevkli zaman
Uyusam, giriyor rüyalara
Yazgımın aralığı geldi,
Yalnızlık şeytani güldü.
Yaz sıcakını sarı sonbahar yendi,
Bu hasretlerden ne yapmak gerek!*

«Demlenen bal rakısı gibi sarı güneş». «Yaz sıcakını sarı sonbahar yendi» ile gelip birleşiyor. Şairin gönlünde hisler işte böyle kimıldanıyor.

Amil Afzal, lirik, zor lirik. Ayrıca, mizahı seven, satirik bir şair. Hicvinin keskinliği, yoğunluğu bakımından bugün Tatar şairleri içerisinde tektir: «Esmabike Canım, Ahiret», «Tevekkel ebi¹⁶»lerden başlayıp otuz yıl boyunca aralıksız yazıp gelmiş satirik eserlerini tekrar bir kez okuduktan sonra, gönülde iyice yer etti. Aralıksız, düzenli tarzda yazılmış eserler. Partinin son vaktinde bizim hayatımızda, yaşama biçimimizde rastlanan «Alkolizm, devleti aldatma, göz boyama, rüşvetçilik» gibi hepimizin canını sıkıan olumsuzluklara ilişkin hükümleri vesilesiyle şairin yazdığı satirik eserler bende farklı bir merak uyandırdı. Bu temaya başkaları da temas etmiş. Temas etmiş ama unutulmuşlar. Veya akıllarına geldiğinde, bazen yazmışlar. Amil Afzal'ın sanatında bu, biraz önce söylediğim gibi düzenlidir. Doğruluğu, sanatının temel eğilimidir. İşte örnek için bazı şiirler. «Totıp ciber apayım¹⁷ »_ « Tereze töbë sayın ömët itëp yürüvçë Ahun¹⁸». Hangimizin diline girmemiş « Öf-öf itëp¹⁹» veya «Mıyık boram²⁰ »_ Kenardan bakıp duran «Batırlar²¹», «Kızıl balçık²²» promartelinde²³ « Eyde yarar²⁴» kolhozunda « Uylap tabuvçı kıyan²⁵». Bunların isimlerinden bile bize ait duygular uyanıyor.

Şair için bu tema asla geçici olmadı. Dur, daha güçlü söylemedim mi diye, hızlı hızlı arkasına bakıp, yazdıklarını avucunun içinde buruşturup da başlamadı. Kendisinin dediği gibi, gerçeği «yarıp koyduğu» eserler uzun ömürlü, bunlar yaşıyor. Gerçekte doğru yetenekli birisinin her hangi bir şey söylemesini beklemiyor. Onun için halk var. Halkın yaşamı var.

Aç kışe yuk,	<i>Aç insan yok,</i>
Hoşuklar tip-tigöz,	<i>Hukuklar eşit,</i>
Tormış ısuuları törlöçe:	<i>Hayat yöntemleri çeşitli:</i>
Bërev yabık, e bërevler	<i>Bazısı cılız, bazıları</i>
simöz,	<i>semiz</i>
Avtomobilë bar bëriçe.	<i>Otomobili var birkaç tane.</i>
Çorlar üte, hem üzgere	<i>Çağlar geçiyor ve değişiyor</i>
yıllar,	<i>yıllar,</i>

¹⁶ «Kararlı Babaanne»

¹⁷ «Tutup gönder ablamı»

¹⁸ «Her pencere dibi umut edip yürüyen ustabaşı Ahun»

¹⁹ «Öf-öf edip»

²⁰ «Bıyık Buruyorum»

²¹ «Kahramanlar»

²² «Kızıl çamur»

²³ SSCB döneminde kolhoz ve solhozların faaliyetleri ile ormancılık faaliyetlerinin katılımıyla oluşturulmuş kooperatif.

²⁴ «Haydi Tamam »

²⁵ «Düşünüp Bulan Tavşan»

Nefēsē caylaşmıyça
toramı:
Şeherēnde zaman mēşçanı
bar,
Avılında – zaman ulağı.

*Ruhu uyum saqlamadan
durur mu:
Şehrinde zaman burjuvası
var,
Köyünde zaman feodal beyi.*

Görebilmek de gerek. Görebildiğini sanat eseri derecesine ulaştırmak, yetenek, ustalık gerektiriyor. Ellili yıllarda yaratılan «Tevekkel ebi»ler, daha sonra yazılan «Öf-öf İtēp», «Mıyık boram»lar çoktandır dilimize yerleşti. Tukay'ın, Babiç'in satirik gücü devamlıymış, ikinci nesilde de bunun şekillenmesi sürüyor.

Amil Afzal hem lirik, hem satiriktir. Tek hayat, tek gönöl, tek sanat. İkiyi birlikte olduğunda şairin gönlünün her köşesi, en ücra kıyıları tamamen açılıyor.

Bu şairin şiire giden yolu ibretliktir. Ona hiçbir zaman üniversite bitirmek de doğru gelmiyor. Tezgâhtan köye, sonra petrol işçileri arasında... Kısacası o hayatın içinden biri. Tek amacı halktan aldığı şiir yeteneği ile bu halka hizmet etmektir. Bu yazıyı yazdıran şey de onun bu özelliğidir. Şairler çok, şiirler çok. Bazen bunlar arasından gerçek şairleri ayırmak istiyorum, onlara dikkat çekmek istiyorum. Böyle yapılmadığında kaybolup gitmeleri muhtemel.Şimdi sözü yeniden şairin kendisine bırakıyorum:

Poēziya,
Siņa bağışladım
İzgē minutların gomērnēñ;
Sinēñ bēlen tañnar qarşıladım,
Sinēñ öçēn ülēp tērdēdē.
Şığır bulıp tuvdı emanetē,
Şığır bulıp çıķtı řesretē;
Maturlıķķa-çiksēz meħebbetē,
Yavızlıķķa – çiksēz nefretē.

*Şiir,
Sana bağışladım
Mukaddes dakikalarını ömrün;
Senin ile şafaklar qarşıladım,
Senin için ölüp dirildim.
Şiir olarak doğdu emanetim,
Şiir olup çıķtı hasretim;
Güzelliğe – sınırsız muħabbetim,
Kötülüğe – sınırsız nefretim*

Sibgat Hekim

BABÜRNÂMEDEKİ BAZIKELİMELERİN TARİHİ VE ETİMOLOJİK TAHLİLİ*

Zulhumor XOLMONOVA**

Aktaran: Tuğba BİLVEREN***

Özet

Türkçenin tarihî dönemlerinden birini teşkil eden Çağatay Türkçesinin nesir alanında yazılmış en önemli eseri olan Babürnâme, Babür'ün tahta çıktığı 1494'ten 1529'a kadarki zaman içinde başından geçen olayları yalın bir üslupla anlattığı anı türündeki eserdir. Bu eser üzerinde yapılan çalışmalardan biri olan "Boburnomadagi Ayrım So'zlariningTarihiy-EtimologikTaxlili" isimli makalede, yazar Zulhumor XOLMANOVA'nın, metinde geçen bazı kelimeler üzerine yaptığı tahlil çalışmaları yer almaktadır. Babürnâme'de geçen bazı kelimelerin anlamları ve fonetik yapılarındaki bir takım değişikliklerin yer aldığı, zaman zaman Özbek edebî diliyle mukayese edilen kısımların da olduğu bu çalışmada, söz varlığının tarihî süreç içerisinde değişip gelişebileceğinin altı çizilmektedir. Ayrıca eserdeki bazı kelimelerin analiz edilmesinin leksik, semantik ve etimolojik açıdan kendine has değerlerinin ortaya çıkarılmasına yardımcı olacağı düşünülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Babürnâme, Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, Etimoloji, Özbek Türkçesi, Çağatay Türkçesi

Historical and Etimological Analysis of Some of The Words in Baburnama

Abstract

Baburnama, which is the most essential work written in prose in Çağatay (Chagatai) Turkish that stands for the greatest era of Turkish history, is a memoir that Babur wrote in vivid style what he had lived through between the years when he ascended the throne in 1494 till 1529. This study encompasses Zulhumor XOLMANOVA's analysis of some words mentioned in the texts at the article named as "BoburnomadagiAyrımSo'zlariningTarihiy-EtimologikTaxlili" which is one of the studies analyzed. It must be underlined that vocabulary has been developed and altered and in this study there has been some changes at phonetic structure and meanings of the words mentioned in Baburnama and there has been comparison between Uzbek literary language and Chagatai. Moreover, Analysis of the some words in the texts reveals that these words maintain their own values in terms of lexic, semantic and etymological concerns.

*ZulhumorXOLMONOVA'nınBoburnomadagi Ayrım So'zlariningTarihiy-EtimologikTaxlili isimli makalesinden aktarmadır.

** XOLMONOVA, Zulhumor (2008). Boburnomadagi Ayrım So'zlariningTarihiy-EtimologikTaxlili, MozidagiSado, Taşkent, №4(40).-B.42-43.

*** Arş. Gör., Kilis 7 Aralık Üniversitesi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, t.yumrutas@kilis.edu.tr

Key Words: *Baburnama, Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, Etimology, Uzbek, Chagatai Turkish*

Zahiriddin Muhammed Bâbür'ün *Bâbürnâme* adlı eseri Türk dillerinin ifade gücünü yansıtan önemli bir kaynak olarak görülmektedir. Eserde Özbek dili tarihine ait önemli hususiyetler verilmektedir. Eserdeki kelimelerin analiz edilmesi, etimolojisini, semantik yapısını, tarihi görünüşlerini aydınlatmaya ve kendine has değerini ortaya çıkarmaya yardımcı olmaktadır. Tarihî kelimelerin anlamları ve fonetik yapılarındaki değişiklikler, çağdaş Özbek edebî dili ile kıyaslandığında açıkça ortaya çıkmaktadır.

Çağdaş Özbek edebî dilinde kullanılan bazı sözlerin anlamları eski Özbekçedeki anlamlarından farklıdır. Mesela, *ko'par-* fiili "restore etmek, alıp çıkarmak, gözlemek" anlamlarında kullanılır. Adı geçen *ko'p-* fiili eski Türkçede "yukarıya çıkarmak, kaldırmak, uçmak" anlamlarında kullanılırken, fiilin edilgen yapı hali olan *ko'parilmek*; "yeniden yapılandırmak" anlamını çağırıştırır: *Yigirmakun-bir oyda jid va ixtimom bila ko'rganning sinuk-buzugini butkarib ko'porildi.* "Bir ayda yeterli ilgi ve alaka ile kırık dökük her şey yeniden düzeltilir."

Eserde kullanılan *qishloq* kavramı günümüzden farklı olarak sözlükteki asıl anlamında yani "kışlık ev, mekân" anlamında kullanılmıştır: *Bir ko'rganda qishloq solmok kerak... Necha kun qishloq o'ylar tayyor bo'lguncha o'landa o'turuldi.* "Vakti geldiğinde kışlağa gitmek gerek... Birkaç güne kışlık evler hazır olduğunda çayırdaki oturulur." Eski Türkçede bu kelime "kışlak, kışlanılan yer" anlamında kullanılır. *Kış* isim köküne *-la* ekinin getirilmesiyle oluşan fiile, fiilden isim yapan *-g* ekinin eklenmesiyle oluşan kelime; "ahalisinin yazın açık alanlara gidip, kışın geri döndükleri yer, köy" anlamına gelir. Günümüzde de "genellikle tarımla uğraşan insanlardan oluşan yer" anlamında kullanılmaktadır. *Kışlak* kelimesinin "kışlık ev" anlamında kullanılması, bu kavramın eski Özbek edebî dilinde bir varlığın adı olmaktan çıkıp idari bir mecra adına dönüşmesi ile ilgili fikir verir durumdadır.

Kaydedilen kelimelerin anlamlarındaki farklılıklar leksik gelişmelere has birtakım kurallar çerçevesinde meydana gelir. Bazı kelimelerin anlamlarındaki farklılıkların, çoğu kez linguistik faktörlerin etkisiyle meydana geldiği de görülmektedir. Mesela *bormoq* kelimesinde bir takım değişiklikler göze çarpar. Eserde *bor-* fiili "savaşmak" anlamında kullanılır: *Malik Qosim yaxshi bordi.* "Malik Kasım iyi savaştı." Günümüzde ise "konuşanın ya da bakanın olduğu yerden, bulunduğu taraftan uzaklaşması" anlamında kullanılır. Bu kelimenin günümüzde

kullanılan dokuz farklı anlamı arasından "savaşmak" anlamına rastlanmamıştır.

Chopkula- fiili "kılıç kullanmak, teke tek çarpışmak" anlamlarında kullanılmıştır. *Tashqaridin-ich qaridin ko'ngüllik yigitlar xiyobonda yaxshilab chopquladilar.* "Dışarıdan ve içeriden gönüllü askerler yollarda adamakıllı çarpıştılar." *Chopqula*- fiili aynı zamanda işin, hareketin tekrarlandığını da bildirir.

Tilchi kelimesi "casus, ajan, izci yani mühim bilgiler veren kimse" anlamlarına gelmektedir. *Bularning tilchisi mundoq xabar kelturdikim...* "Bunların casusu öyle bir haber getirdi ki..." Bu kelime bazen "esir" anlamına da gelmektedir.

Boshsizlik kelimesi "kargaşa, memnuniyetsizlik, itaatsizlik" anlamlarında kullanılmıştır. *Boshsizlik qilgan elni topturub, ikki-uch pora qildurdum.* "İtaatsizlik eden kişiyi bulup iki üç parçaya ayırdım..." Bu kelimenin "kargaşa" ve "memnuniyetsizlik" anlamları sosyal talebe istinaden kullanımdan kalkmıştır.

Bâbürnâme'de kullanılan bazı kelimelerde eskiye dönüş söz konusudur. Böyle kelimeleritabiattakiörneklerle açıklamak mümkündür. Örneğin *ilik* kelimesi eski bir kelime olup "el" anlamında kullanılır. *İlik* den türetilen *ilikle*- fiili ise "zaptetmek" anlamına gelir. *Beklar yigitlar bila ilgor tayin qildukkim, borib yor yayloq ko'rgonlarini so'z bila yo zo'r bile iliklagayla...* "Beyler yiğitler ile varıp yaylada gördüklerini sözle ya da zor kullanarak zapt etti".

Charga/jarga kelimeleri "daire, halka, yuvarlak, yuvarlamak, kendi etrafında dönüp durmak" anlamlarına gelir. *Alishanglik charga qilib, togdin kiyikni indirdilar.* "Fikir değiştirip geri dönerek dağın yamaçlarından indirdiler." Bu kelime aynı zamanda mecazi anlamda da kullanılmıştır.

Mucha kelimesi, "iş, pozisyon" anlamındadır ve *mucha chargasi*; "iş yeri, daire" anlamlarını ifade eder.

Chena kelimesi "hesaplamak" anlamındadır. *Hozir cherikini bir lak chenalaredi.* "Buradaki askerleri yüz bin adet olarak hesaplamışlardı."

Ozirgan kelimesi "eksik görmek, mahvetmek" anlamındadır. *Balхни ozirgansa, arzadoshtqiling...* "Balh şehrini mahvedin, yerle bir edin..."

Orqalan- kelimesi "arka çıkmak, dayanmak" anlamındadır. *Ne uchunkim, Tanbalni orqalanib manga va menning davlatxohlarimga cefo*

va azoblar qilur edi. "Ne için Tanbal'a arka çıkıp bana ve benim kader arkadaşlarıma cefa ve eziyet ediyor."

Ogızla- kelimesi "yemek yemek" anlamındadır. *Yana ba'zıların ogızlaganı chorlar...* "Yine bazılarını yemek yemeye çağırırlar..."

Chebur/chevur- kelimesi "sarmak, çevrelemek, kilit altına almak" anlamlarına gelir. *Bir tirga zotimi chevurub bormoq kerak.* "Atımı bağlayıp gitmem gerek."

Bâbürnâme'de bazı yemek isimleri de kullanılmıştır. *Maunot* kelimesi "sağlık için gerekli şeyler, azık, yemek" anlamlarına gelir. Eskiden meydana gelen ve bilinen kalıpları olan bazı yapılar asla değişmezler. *Mohazarı* kelimesi "lazım olduğu zaman teklifsiz verilen bir parça yemek" anlamına gelir ve zaman içinde kavram haline gelip yemek ismi olarak şekillenmiştir.

Yumdanaşı; "yumuşatılıp pişirilen, darı yerine de kullanılabilen bir çeşit yemek" anlamına gelir. *Bir oyog yumdon oshi kelturdi.* "Bir kap yumdan aş getirdi."

Shilon/shulon kelimesi, "toplulu yemek, padişah ziyafeti" anlamının yanı sıra "hükümdarlar arasında ve hanedanlıklarda bütün ahaliye verilen yemek, genel ziyafet" anlamına gelir. *Shiloni va saxovati yaxshi edi.* "Ziyafeti ve cömertliği iyi idi." Aynı kelime *Senglâh*'da *shilan* şeklinde geçer ve "sultan ve emirlerin yediği yemek" şeklinde açıklanır.

Bâbürnâme'deki farklı yemek isimleri halkın yaşam şekli, dünya görüşü çerçevesinde meydana gelmiştir. Bâbü, Kâbil vakalarını (Hicri 925) tasvirlerken şöyle yazar: *Orada yilkıran aş dikkat çekti.* Bu cümlede geçen *yilkıran aş;* "veba ve ölüm yıllarında yapılan kutsal yemek" anlamına gelir. *Yıl* ve *kıran* kavramlarının bir araya gelmesiyle oluşmuştur. *Yilkıran* birleşik kelimesi, "kıran gelen yıl" anlamındadır ve bu ifadeye eski Özbek edebî dilinde başka bir kaynakta rastlanmamıştır. Bu kelimedeki *kıran* sözü "ölüm, hastalık ve savaş sonucunda meydana gelen kırılma" şeklinde ifade edilir. Tamamen kırılma, yok olma anlamına da gelen *kıran* kelimesi, eski Özbekçede *kır-* fiil köküne *-(a)n* ekinin getirilmesiyle meydana gelmiştir. *Yilkıran aş;* ilk olarak veba yıllarında yapılır ve halkın o belalardan kurtulma ümidini ifade eder. Daha sonraları kıranın gelişinden korunma yerine bayramlaşma merasimlerinde yenilir olmuştur (*Bâbürnâme*'de de bu anlama gelecek şekilde kullanılmıştır). Kelimenin fonksiyonel-semantik yapısında bir takım farklılıklar göze çarpar. Kelimedeki *kıran* ifadesi bir zaman dilimini çağrıştırarak belirli bir dönemifadesi yaratır. *Yilkıran* kelimesinin anlamında ilk dikkati çeken yemeğin ne sebeple yapıldığıdır. Ulvî denmesinin sebebi de Allah yoluna bağışlanmış olmasıdır. *Yilkıran,*

halkın belli tarihî olaylara bakışının yanı sıra örf, âdet ve merasimleri hakkında da fikirler vermektedir.

Eserin söz varlığına bakıldığında 15-16. yüzyıldaki genel eğilim ile ilgili fikir sahibi olmak ve o saha ile ilgili etraflı bilgi edinmek mümkündür. Özellikle kırsal kesimde "merasim organize eden şahıs, organizatör" anlamını ifade eden sözlerden biri olan *yadacı* kavramı, "bir faaliyet ile meşgul olan şahıs" anlamından ziyade "bir olayın gerçekleşmesi için gereken merasimi kendine iş edinen şahıs" anlamına gelmektedir. Sultan Ebu Said Mirza döneminde *yadacılık* müessesesi devam ediyordu. *Yadacılık* kişinin mertebesini ve mesleğini ifade etmenin yanı sıra halkın dünya görüşünü, inançlarını, örf ve adetlerini de yansıtmaktaydı. Bâbü, Molla Sadr Efendi (Ömer Şeyh Mirzamanın mühürdarı) anlatırken şu ifadeleri kullanmıştır: "*Kendini ilme adanmış, iyi bir yazar, iyi bir âlim, iyi bir insandır. Yanı sıra kuşçuluk ve yadacılık da bilir.*"

Yadacılık, kelimesinin aslı Kaşgârlı'nın sözlüğünde "Yağmurun yağması ve rüzgâr için özel yada taşları ile fal açma işi" şeklinde ifade edilmiştir. Eski Türkçe sözlüklerde de aynı anlam verilir. Bu olayı iş haline dönüştüren kişi *yadacı* olarak adlandırılır. Eski Türkçede "yada taşı ile fal açmak" ifadesi *yatla-* kelimesi ile ifade edilir. Bu ifade "yada yapmak" birleşik fiiliyle aynı anlamdadır. Aynı zamanda Tohta-Buğa Sultan da *yadacılık* yapanlardandır.

Yadacılar sarayda meydana gelen özel durumlar için de merasim gerçekleştirirler. Örneğin, ne zaman akrep olsa, *yada* yapmaları istenir. *Yada taşı* ifadesine Nevaî'nin eserlerinde de rastlanır;

"Yada taşıga kan yetgeç, yağın yağkandek ey sâki,

Yağar yağmurdek aşkım çün bolur la'lin şarab alud."

Nevaî'nin *yada taşına kan yetgeç* diyerek anlattığı husus, merasim sırasında, *yada taşına* kan sürülmesi olayıdır. Bu kan Allah yoluna kurban edilen hayvanın kanıdır. La'lin (kızıl dudak) göz yaşı ile karışması, *yada taşı*ndaki kan ile yağmur suyunun birbirine karışmasına benzetilmiştir. (*Yada taşı*, yardımıyla yağmur çağırılmak isteniyor.)

Dillerin gelişmesi ve değişmesinde bilinen doğal kuralların yanı sıra bazı faktörler de etkilidir. Tarihî söz varlığının gelişim evrelerine bakıldığında, meydana gelen linguistik hadiseleri değerlendirme ve kelime etimolojilerini öne çıkarma noktasında tarihî yazma eserler çok büyük önem taşır. Bu açıdan *Bâbürnâme*'nin yeri büyüktür.

HALEP TÜRKMENLERİ (Halk Kültürü Çalışması) ADLI ESER ÜZERİNE AYRINTILI BİR İNCELEME

Erol, Mehmet (2012). *Halep Türkmenleri (Halk Kültürü Çalışması)*, Ankara: Grafiker Yayınları No: 78, 383 s. ISBN 978-975-6355-94-7

İrfan KURUCU*

Kilis 7 Aralık Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi öğretim üyesi Doç. Dr. Mehmet Erol tarafından hazırlanan bu çalışma Suriye sınırları içerisinde yer alan, Halep ve çevresinde yaşayan ve *Halep Türkmenleri* adıyla anılan Türkmenlerin halk kültürü üzerine yapılan kapsamlı bir çalışmadır.

Bu çalışma bölgedeki Türkmen kültürü üzerine yapılmış ilk çalışma niteliği taşımaktadır. Daha önce bölgeyle ilgili yapılan çalışmalar genelde tarih alanında yapılmış çalışmalar olarak yer almıştır. (Erol, 2012: 10).

Eser, *Giriş (15-22)*, *Tarihte Halep Türkmenleri ve Günümüzdeki Durumları (23-46)*, *Halep Türkmenlerinde Geçiş Dönemleri (47-149)*, *Halep Türkmenlerinde Halk Edebiyatı (150-314)*, *Diğer Halk Kültürü Konuları (315-332)*, *Sonuç (333-338)*, *Kaynaklar (339-356)*, *Kaynak Kişilerin Listesi (357-360)*, *Dizin (361-366)*, *Sözlük (367-368)* ve *Ekler (369-383)* bölümlerinden oluşan 383 sayfalık bir çalışmadır.

Çalışmanın temeli bir alan araştırmasıdır ve ana kaynağı derlemelerdir. Derlemelerin tamamına yakını bizzat yazar tarafından gerçekleştirilmiş olup, ne şartlar altında yapıldığı, hangi çetin zorluklarla karşı karşıya geldiği de çalışmanın *Önsöz* ve *Giriş* kısımlarında dile getirilmiştir. Anlatılan bu çetin şartlar sonucunda yöreye ait elde edilmek istenen halk kültürü birikimlerinin bir kısmı yazılı metinler üzerinden elde edilmeye çalışılmıştır.

Eserdeki derlemeler, *gözlem* ve *görüşme* yöntemleri ile yapılmıştır. Uygulamalı olan ürünlerde *doğal ortamda pasif katılımcı* olarak *gözlem*, gözlemlerle elde edilen bazı bilgilerle ilgili olarak anlaşılabilen hususlarda ise, *görüşme* yöntemi de kullanılmıştır. (Erol, 2012: 21).

Çalışma dört ana bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölüm, Türkmenlerin geçmişteki ve günümüzdeki durumları ile ilgili bilgilerin yer aldığı bir bölümdür. Buradaki bilgiler çeşitli bilimsel çalışmaların

* Arş. Gör., Kilis 7 Aralık Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, irfankurucu@kilis.edu.tr

derlenmesiyle oluşturulmuştur. Halep Türkmenlerinin tarihi, bölgedeki ilk yerleşim yerleri gibi konulara tarihsel dönemler çerçevesinde yer verilmiştir. Ayrıca, Halep Türkmenlerinin günümüzdeki durumları bağlamında siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan bilgiler bu kısımda yer almıştır.

İkinci bölüm ise Halep Türkmenlerinin geçiş dönemlerini inceleyen bir bölüm olarak yer almaktadır. Doğum, Evlenme ve Ölüm gibi başlıklar altında toplanan bu dönemlere ait uygulamalar, çeşitli alt başlıklara ayrılarak detaylandırılmış ve tasnif edilmiştir. “Tespit edilen uygulamalar; işlevleri, tarihi kökleri, eski-yeni biçimleri, Türkiye ve diğer Türk boylarındaki benzerleri gibi yönlerden değerlendirilmeye çalışılmıştır. (Erol, 2012: 11).

Üçüncü bölümde ise, Halep Türkmenlerinin halk edebiyatı ürünleri incelenmiştir. Bu bölüm kendi içinde *Manzum* ürünler ve *Mensur* ürünler olarak iki alt başlığa ayrılmıştır. Manzum ürünler alt başlığı ise *ferdi şiirler* ve *anonim şiirler* olarak gruplandırılmıştır. Ferdi şiirler kısmında Halepli Türkmen şairlere yer verilmiştir. “Bu şairlere ait şiirler, yakınlarının ellerinde bulunan Arap harfleri ile yazılmış defterlerden derlenmiştir.” (Erol, 2012: 11). Bu defterler hakkında detaylı bir bilgiyi yazar ilerleyen kısımlarda şu şekilde dile getirmiştir. “Türkmenlerin ellerinde dededen, babadan kalma cönklerin fonksiyonunu üstlenmiş şiir defterleri ve kasetler dolaşmakta.” (Erol, 2012: 20).

Bu şairlerin “Geleneksel Türk Halk Şiiri” içindeki yeri ve şiirlerinin genel özellikleri de değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Örneğin *Hacı Hocaisimli* halk şairinin hayatı ve şairliği hakkında çeşitli bilgiler verilip değerlendirmeler yapılmış ve şiirleri de şu şekilde incelenmiştir:

“Şiirlerin 11’li (1,2,3,5,7,10,16,17 numaralı şiirler), 8’li (4,6,8,9,11,12,13,14 numaralı şiirler) ve 15’li (15 numaralı şiir) hece ölçüleriyle yazıldığı görülür. Bu şiirlerin tamamında koşma şeklinin kafiye düzenine uyulmuştur.” (Erol, 2012: 159).

Manzum ürünlerin bir diğer alt başlığı *anonim şiirler* de ise, bölgede örneklerine rastlanan Ağıt, Ninni, Tekerleme, Bilmece türleri değerlendirilmiştir.

Üçüncü bölümün ikinci alt başlığı olan *mensur ürünler* de ise, derlenen masallar, halk hikayeleri, efsaneler, fıkralar, atasözleri ve alkış-kargışlara yer verilmiştir. “Anlatı tarzında olan masallar ve halk hikayeleri üzerine epizot ve motif incelemesi yapılmıştır.” (Erol, 2012: 11).

Çalışmanın dördüncü bölümünde ise, yörede örneklerine rastlanan diğer uygulamalardan örnekler verilmiştir. Bunlar; oyunlar, halk mutfağı, halk hekimliği, halk hukuku ve giyim-kuşam gibi uygulamalardır.

Sonuç olarak; hassasiyet içeren bir bölgenin, stratejik bir unsuru olan Halep Türkmenlerinin bölgedeki genel durumu, sosyal-ekonomik yapısı ve kültürel unsurlarını büyük çabalar ve emeklerle ortaya koyan bir çalışma meydana getirilmiştir. Derlenen kültürel uygulamalar ve yitip gitmesine engel olunan kültürel taşıyıcılar açısından büyük önem taşıyan, ancak buna rağmen yazarında anlattıklarından anlaşılacağı üzere araştırmacı ve kaynak kişiler açısından belli riskler taşıyan bu çalışma yöreye ilgili yapılacak çalışmalara ışık tutacak bir kaynak niteliği taşımaktadır.

Eseri Türk diline ve kültürüne kazandıran, çalışılan alan ve konu bakımından bir ilki meydana getiren Doç. Dr. Mehmet Erol'u kutluyor ve başarılarının devamını diliyoruz.

Kaynaklar:

Erol, Mehmet (2012). Halep Türkmenleri (Halk Kültürü Çalışması), Ankara: Grafiker Yayınları

Sosyal Bilimler Dergisi Yazım Kuralları

Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nde yayınlanmak üzere gönderilen akademik yazılar, biçimsel olarak dergimizin yazım kurallarına uygun hazırlanmalıdır.

Başlık sayfasında Türkçe ve İngilizce başlık, yazar ad(lar)ı, unvan(lar)ı, kurum ad(lar)ı, Türkçe ve İngilizce özet ve anahtar kelimeler yer Başlık, en fazla 12 kelimedenden oluşmalı, 12 puntuyla, tamamı büyük ve koyu harflerle, satıra ortalanarak yazılmalıdır. Başlığın yazının içeriğini en iyi şekilde yansıtması gerekir. Başlıkta kısaltmalar kullanılmamalıdır. Yazarların ad ve soyadları başlık satırının altında, ortalı biçimde, koyu (bold) karakterde olmalı. Adın ilk harfi büyük, diğer harfleri küçük; soyadın tamamı büyük harfle yazılmalıdır. Yazarların çalıştığı kurum, adlarının altına yazılmalıdır.

Türkçe ve İngilizce özet ve anahtar kelimeler, 10 punto ve italik harflerle, tek satır aralığıyla yazılmalıdır. Özet 150-200 kelime uzunluğunda olmalıdır. Özette çalışmanın kapsamı, amacı, yöntemi ve sonucu kısaca verilmelidir. Özetten sonra 3-5 anahtar kelime yazılmalıdır.

Yazılar Microsoft Word 6.0 ve üstü programlarda, Times News Roman yazı karakterinde, 11 punto ve tek satır aralığı ile yazılmış olmalıdır. Paragraf girintileri 1 cm., kenar boşlukları üst 5.5, alt, 5.5, sol, 4.5 ve sağ 4.5 cm. olmalıdır.

Atıflarda ise dipnot yöntemi tercih edildiği gibi metin içinde gönderme de kabul edilmektedir. Ayrıca kaynakçanın hazırlanmasında dipnot ve/veya APA yöntemi kullanılmalıdır.

Yazılar hızlı iletişim amacıyla elektronik ortamda kabul ve takip edilmektedir (sbedergi@kilis.edu.tr). Ayrıntılı bilgi için lütfen <http://sbe.kilis.edu.tr/bolum/SESE13/dergi> adresini ziyaret ediniz.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Kilis İli Ağızları Şekil Bilgisi (İsim Ve Fiil Çekimi) Özellikleri Ve Ağız Bölgeleri Üzerine Morphology of Kilis Dialects (Features of Verb Conjugation and Noun Conjugation)and Dialect Regions HülyaARSLAN EROL	1-30
Azerbaycan Klasik Şair Ve Düşünürlerinin Eserlerinde Ekoloji Fikirlerin Gelişimi(XI-XIX. Yüzyıl Arası) Development of Ecology Ideas in Works of The Classical Poets and Thinkers of Azerbaijan (Between XI-XXIX Centuries) Mahmudov Yusif MEHEMMEDOĞLU	31-56
Türkiye Türkçesinde Yardımcı Sözcükler Hakkında Yayımlanmış Makaleler: Bir Bibliyografya Denemesi Articles About Auxiliariesin Turkey Turkish: A Bibliography Trial İclal ŞEKER	57-65
Muhibbî Dîvânî'nda Dinî Terim Ve Kavramlar Religious Terms and Concepts in Muhibbi's Divan Armağan ZÖHRE	66-100
"Gaziantep" Adı Üzerine About The Name "Gaziantep" Gülşah PARLAK KALKAN	101-107
Şair Yolu Way of the Poet Ülkü POLAT	108-113
Babürnâmedeki Bazı Kelimelerin Tarihî Ve Etimolojik Tahlili Historical and Etimological Analysis of Some of The Words in Baburnama Tuğba BİLVEREN	114-118
Halep Türkmenleri (Halk Kültürü Çalışması) Adlı Eser Üzerine Ayrıntılı Bir İnceleme İrfan KURUCU	119-121

